

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

М.А. ҲАМРОЕВ

**ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ
КЎРСАТИШ ОЛМОШЛАРИНИНГ
ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2009

Мазкур монография ҳозирги ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошларига бағишланган бўлиб, унда олмошнинг бу тури янгича нуқтаи назар бўйича талкин қилинади. Кўрсатиш олмошлари ва улар иштирокида ҳосил қилинадиган шаклларга хос бўлган дейктик, анафорик ва катафорик амаллар бой материал асосида текширилади.

Монография тилшунослик масалалари билан шуғулланувчи тадқиқотчиларга, ўрта ва олий таълим мутахассисларига ҳамда она тилимизга қизиқувчи барча ўқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори, профессор
С.АШИРБОВ

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари, профессорлар
М.А.АСҚАРОВА,
Э.УМАРОВ

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 2009 йил.

ISBN 978-9943-09-835-0

КИРИШ

Ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошлари шу пайтгача қуйидаги йўналишлар бўйича ўрганиб келинган:

1) ўзбек ва бошқа туркий тилларга бағишланган грамматикаларда;

2) монографик характердаги илмий-тадқиқот ишларида;

3) тилшунос олимларнинг ҳажман кичик мақолаларида.

Хронологик принципдан келиб чиқиб, ўзбек адабий тили бўйича яратилган грамматик характердаги ишларни қуйидагича таҳлил қилдик.

Йирик турколог олим А.Н.Кононов "Ҳозирги замон ўзбек адабий тили грамматикаси" ("Грамматика современного узбекского литературного языка") асарида ўзбек тилида *бу, шу, ўша* олмошлари мавжудлигини кўрсатади. У ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошларининг семантикасини қуйидагича тушунтириб ёзадики, кўрсатиш олмошлари соф кўрсатиш (дейктик) маъноларини ҳам ифодалайди. Препаратив маъно барча кўрсатиш олмошларига бирдай хос эмаслигини ҳам уқтириб ўтади¹.

А.Н.Кононов шу китобда эслатма тариқасида *бу, шу, ўша* олмошларининг *бун-, шун, ўшан-* формалари *-дай (-дек), -ча* аффикслари ёрдамида ясамалар ҳосил қилишини ҳам кўрсатиб ўтади². У кўрсатиш олмошларининг *ана* ва *мана* сўзлари билан қўлланиб, ўз маъноларини кучайтириши ҳақида ҳам фикр билдиради. Бу сўзларнинг сўзлашув нутқида мураккаблашиши ва *ана у > анав* кўринишига келиши ҳақида ҳам маълумот беради³. Шунини айтишимиз керакки, қуйида биз кўрсатиш олмошларининг семантикасини тадқиқ қилганимизда олимнинг юқоридаги таснифи бўйича фикр юритишни маъқул кўрдик.

Ф.Г.Исҳоқов "Туркий тиллар грамматикаси юзасидан тадқиқотлар" номли тўпلامда 18 та туркий тилга мансуб олмошларни текширган. Шу жумладан, кўрсатиш олмошлари ҳам кенг ёритилган. Бу олмошлар семантик, этимологик ва морфологик жиҳатдан чуқур

¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. С.174-177.

² Ўша асар. 179-бет.

³ Ўша асар. 177-178-бетлар.

тадқиқ қилинади. Бу ишда кўрсатиш олмошларига оид бўлган умумий хусусиятлар ёритиб берилади⁴.

В.В.Решетовнинг “Ўзбек тили фонетикаси ва грамматикаси асослари” китобида ўзбек тилида кўп қўлланадиган қуйидаги кўрсатиш олмошлари санаб ўтилади: *у, бу, шу, ушбу, ўша, мана бу, мана у, ана*. Бундан ташқари, *у* кўрсатиш олмошининг шакл жиҳатидан 3-шахс бирликдаги кишилик олмошига мос келиши ва уларни фақат контекстдагина фарқлаш мумкинлиги ҳақида сўз юритилади. Бу дарсликда кўрсатиш олмошларининг семантикаси тадқиқ қилинмаган⁵.

Б.А.Серебренников ва Н.З.Гаджиеваларнинг “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси” китобида туркий тиллар (озарбайжон, турк, олтой, кумик, уйғур, қараим, қорачой-болқор, гагауз, туркман, ёқут, хакас, тува, шор, бошқирд, қозок, чуваш, ўзбек, қирғиз, қорақалпоқ, нўғой, татар) кўрсатиш олмошлари семантикаси, турланишидаги ўзига хосликлар қиёслаш асосида текширилади. Мазкур тиллар бўйича тўпланган бой материал асосида, умуман, кўрсатиш олмошларига хос бўлган хусусиятларни аниқлашда, айрим олмош шакллариининг этимологиясини белгилашда маълум ютуқларга эришилган. Муаллифларнинг ёзишича, кўрсатиш олмошлари мазкур тилларда дунёдаги бошқа тиллардаги каби предметнинг сўзловчига нисбатан фазовий (пространственное) жойлашишига ишора қилиш учун қўлланади. Нарсаларнинг фазода қуйидаги уч хилда жойлашишига нутқда ишора қилинади: 1) яқин план (жой); 2) сўзловчидан бир оз узоқлашув плани (жойи); 3) анча узоқ план (жой). Энг қадимги туркий тилда (бобо тилда) биринчи хил жойлашишга ишора қилиш учун *бу*, иккинчи хил жойлашишга ишора қилиш учун *шу*, учинчи хил жойлашишга ишора қилиш учун *ол* олмошлари қўлланган. Булардан ташқари, мазкур китобда кўрсатиш олмошларидан кейин қўшиладиган *-л* ҳақида, унинг дейктик кучайтиргич (дейктический усилитель) эканлиги, *бу* олмошидаги *б* товушининг *м* га алмашиш сабаблари ҳақида ҳам фикр юритилади⁶. Шунини айтиш керакки, бу

⁴Исхаков Ф.Г. Местоимение // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1965. С.208-262.

⁵ Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965. С.109.

⁶ Серебренников Б.Л., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986. С.132-136.

китоб туркий тиллар грамматикасини қиёсий-тарихий аспектда ўрганишга бағишлангани учун ўзбек тили кўрсатиш олмошларига жуда қисқа ўрин ажратилган.

Ф. Камол таҳрири остида нашр қилинган "Ҳозирги замон ўзбек тили" китобида қуйидаги сўзлар кўрсатиш олмошлари гуруҳига киритилади: *у, бу, шу, ўша, ана шу, мана шу*. Бу олмошларнинг семантик хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтилади⁷. Бундан ташқари, *-ча, -дай, -дек* кўшимчалари ёрдамида олмошлардан равишлар ясалгани ҳақида, *у, шу, бу, ана шу, мана шу* кўрсатиш олмошларига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари формасидага *ер, ёқ* сўзларининг қўшилиши натижасида синтактик йўл билан *шу ерга, у ёққа, у ерда, бу ерда, ўша ёқдан, бу ердан* каби равишларнинг ясалиши ҳақида гапирилади⁸.

Албатта, бу китоб илмий грамматика яратиш йўлидаги дастлабки тажриба бўлганлиги учун ҳам айрим камчиликлардан холи эмас. Жумладан, равишлар ясалишига бағишланган юқоридаги фикрларга қўшилиш қийин. Масалан, *ўшанда, бунда, шунда, бундан* сўзларидаги келишик кўшимчалари ўзининг грамматик хусусиятларини йўқотган эмас. Қиёсланг: *ўшанда – бунда, бундан – чиндан*. Бу жуфтликлардаги иккинчи компонентлар ҳақиқатан ҳам равишлардир, чунки бу сўзлардаги *-да, -дан* кўшимчаларининг дастлабки грамматик маънолари (ўрин, пайт, бошланғич нуқта маънолари) заифлашган, улар ўзак билан бирлашиб кетган. Бундан ташқари, кўрсатиш олмошлари барча келишик шаклларида кела олади.

"Ҳозирги ўзбек адабий тили" (1975) дарслигида олмошларга бошқачароқ ёндашилади: улар маъноси ва хусусияти жиҳатидан умумлашган предмет (олмош-от), умумлашган белги (олмош-сифат), умумлашган миқдор (олмош-сон) билдирувчи олмошларга ажратилади⁹. Кўрсатиш олмошлари эса *бу, шу, у, ўша* сўзларидан иборатлиги айтилади. Бу олмошларнинг семантик хусусиятлари қисқача баён қилиниб, уларнинг *ана, мана* сўзлари билан қўлланган ҳолда составли кўрсатиш олмошлари ҳосил бўлиши ҳақида гапирилади.

⁷ Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф. Камол таҳрири остида. Тошкент, 1957. 470-475-бетлар.

⁸ Ўша асар. 370-372-бетлар.

⁹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975. 173-бет.

Шуни айтиш керакки, бу дарслик 1992 йилда қайта нашр қилинди. Унда кўрсатиш олмошларининг сони 8 тага етказилган: *бу, шу, у, ўша, мана бу, ана шу, ана ўша*. Бундан ташқари *-ча, -дай* ясовчиларини олиб келган кўрсатиш олмошларининг қиёслаш маъносини ифодалаши ҳақида янги фикр билдирилган¹⁰.

"Ўзбек тили грамматикаси" (1975)да кўрсатиш олмошларига *бу, шу, ўша* сўзлари киритилади¹¹. У олмоши эса кишилик-кўрсатиш олмошлари гуруҳига киритилади. Кўрсатиш олмошлари қайси сўз туркуми ўрнида қўлланиши жиҳатидан от ўрнида, сифат ўрнида ва равиш ўрнида қўлланувчи олмошлар тарзида уч гуруҳга бўлинади. *Бу, шу, ўша* олмошлари ҳам от ўрнида, ҳам сифат ўрнида қўлланувчилар гуруҳига киритилади. Кўрсатиш олмошлари яна конкрет ва конкрет бўлмаган кўрсатиш олмошларига бўлиб ўрганилади. Бунда *шу, ўша* олмошлари конкрет, *бу, у* олмошлари конкрет бўлмаган олмошларга киритилади¹².

"Ўзбек тили" (1978) дарслигида кўрсатиш олмошлари ҳақида гапирилиб, уларга *бу, шу, у, ўша* сўзлари киритилади, эски адабиётларда *ушбу* сўзининг ишлатилиши ҳам айтиб ўтилади. Бу олмошларнинг маъно хусусиятлари ҳақида тўхтаб ўтилади ва грамматик хусусиятлари ҳақида ҳам гапирилади¹³.

"Ҳозирги ўзбек адабий тили"(1980) дарслигида кўрсатиш олмошлари хусусида нисбатан кенгрок фикр юритилган. Аввало, олмошлар гапда бажарган вазифасига кўра тўрт гуруҳга ажратилади: 1) от характеридаги олмошлар; 2) сифат характеридаги олмошлар; 3) равиш характеридаги олмошлар; 4) сон характеридаги олмошлар. Ундан кейин кўрсатиш олмошларининг эргашган қўшма гап таркибида нисбий сўз вазифасида сўроқ ва жавоб тарзида ишлатилиши кўрсатиб ўтилади¹⁴.

Бу дарсликда кўрсатиш олмошларига *у, бу, шу, ўша, мана шу, ушбу* каби сўзлар киритилади. Кўрсатиш олмошлари ҳам от

¹⁰ Ўша жойда.

¹¹ Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. Тошкент, 1975. 337-бет.

¹² Ўша асар. 338-бет.

¹³ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978. 115-116-бетлар.

¹⁴ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М.А., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. 296-бет.

характеридаги, равиш характеридаги кўрсатиш оломшларига бўлиб текширилади¹⁵.

Тилшунос Х. Комилованинг "Ўзбек тилида сон ва оломш" номли ишида оломшларнинг маъно турлари, уларнинг бошқа туркумлардан фаркли томонлари ҳақида фикр юритилади. Тадқиқотда кўрсатиш оломшларининг айрим семантик хусусиятлари, уларнинг ўзаро маъно фарқлари бадиий асарлардан келтирилган мисоллар ёрдамида ишонарли тарзда кўрсатиб ўтилади. Унда яна *ана* ва *мана* сўзлари ҳақида ҳам фикр юритилиб, бу сўзларнинг маъно жиҳатдан кўрсатиш оломшларига яқинлиги, грамматик жиҳатдан эса баъзи хусусиятларга эгаллиги ҳақида айтиб ўтилади. Олима кўрсатиш оломшларининг келишиклар билан турланганда ва *-дай*, *-ча* қўшимчаларини қабул қилганида, бир *-н* орттирилиши ҳақида, бу элементнинг тарихий жиҳатдан *-л* товушининг ассимиляцияси натижасида ҳосил бўлганлиги ҳақида маълумот беради¹⁶.

И. Суяровнинг "Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида оломш" номзодлик иши туркий тиллар оломшларини ўрганиш тарихида алоҳида ўрин тутаети. И.Суяров бу ишида дастлаб оломшларни мустақил сўз туркуми сифатида ажратиш принципларини ишлаб чиқаети. Бунда у оломшлар грамматик хусусиятлари асосида эмас, балки лексик белгилари бўйича бир туркумга бирлашади, деган фикрни билдиради. Олим ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги кўрсатиш оломшлари мавжудлигини айтиаети: *бу*, *шу*, *у*, *ўша*, *ушбу* (қадимий), *мана*, *ана*. Бу оломшларнинг соф кўрсатиш хусусиятлари, уларнинг (*мана*, *ана* сўзларидан ташқари) келишик қўшимчаларини олиб турланиши, синтактик вазифалари ҳақида маълумот берилади¹⁷.

Б.Юсуфовнинг "Эски ўзбек адабий тилида оломшлар (XV-XVI асрлар)" номли монографияси ўзбек тили оломшларини диахроник аспектда ўрганишга бағишланган. Иш маълум маънода ҳозирги ўзбек тилига ҳам тегишлидир, чунки тарихий фактлар замонавий тил хусусиятлари билан қиёсланган ҳолда текшириб борилган¹⁸.

¹⁵Ўша асар. 296-297-бетлар.

¹⁶Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва оломш. Тошкент, 1953. 80-б.

¹⁷Суяров И. Местоимение в узбекском литературном языке. Автореферат... дис. канд. фил. наук. Самарканд, 1965. С.5,12.

¹⁸Юсуфов Б. Местоимение в узбекском литературном языке (XV-XVI вв). Ташкент, 1991.

Олим тилшунослик фанида олмошларга бўлган муносабат тўғрисида гапириб, А.М.Пешковский, А.Л.Шахматовларнинг олмошлар ҳақидаги фикрларини келтиради. Антик даврда олмошларнинг қандай гуруҳга киритилганлиги, уларга кенг маънода от ўрнида алмашиб келадиган сўзлар сифатида қаралганлиги ҳақида ёзади. Муаллифнинг ёзишича, кейинги пайтларда олмошлар отларнинг (кенг маънода) ўринбосари эмас, олмошлар ўз маъноларига эга, деган фикрлар пайдо бўляпти. С. Кацнельсон, С.В.Петрова, О.Н. Селиверстова, В.В.Падучева каби тилшуносларнинг бу тўғридаги фикрларини келтиради. Унинг фикрича, олмошларга берилган классик таърифни умуман рад қилиш мумкин эмас, чунки уларнинг бир қисми ўринбосарлик вазифасини бажаради.

Олим яна дейкис категорияси ҳақидаги фикрларни (Е.Л. Ерзинкян, О.В.Петрова, О.Н.Селиверстова) баён қилади, олмошлар маъноларининг ситуативлиги, контекстуал шартланганлиги (обусловленность) ҳақидаги фикрлар шубҳа остига олинаётганлигини айтади. Бу ўринда "маъно" (значение) сўзининг турлича талқин қилинаётганлигига эътиборни тортади ва "фикр муаллифи" (автор высказывания) дегани бу, кишилиқ олмошларининг маъноси эмас, балки уларнинг вазифаси (функцияси)дир, деган хулосага келади¹⁹.

Муаллиф олмошларни турларга ажратишда анъанавий бўлинишга риоя қилади ва уларни етгита турга ажратади²⁰.

Кўрсатиш олмошлари ишнинг иккинчи бобида ўрганилади. Мазкур бобнинг биринчи қисмида кўрсатиш олмошларининг лексик-семантик хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Бунда кўрсатиш олмошларининг дейктик сўзлар гуруҳига кириши, улар маънолари ва қўлланишининг релятив характерга эга эканлиги, яъни субъект ва фикр адресатига боғлиқ эканлиги ҳақида, кўрсатиш олмошларининг тилдаги муҳим роли тўғрисида айрим тилшуносларнинг фикрлари баён қилинади²¹.

Ўзбек тили кўрсатиш олмошларига бағишланган кичик ҳажмдаги ишлардаи бири С. Низомиддинованинг "Кўрсатиш олмошлари ҳақида" номли мақоласидир. Олима ўзбек тилида *бу, у, шу, ўша, ана шу, мана шу, ана бу, мана бу* каби кўрсатиш олмошлари мавжуд-

¹⁹ Кўрсатилган асар. 15-бет.

²⁰ Ўша асар. 17-бет.

²¹ Ўша асар. 50-бет.

лигини айтади. Мазкур олмошларнинг маъно хусусиятларини баён қилади²².

А. Аҳмедов ўз мақоласини *ана* ва *мана* сўзларига бағишлаб, шу пайтгача чигал муаммо бўлиб келаётган масалани – юқоридаги сўзларнинг туркуми масаласини бой материал асосида ҳал қилишга жазм этади. Олим мазкур сўзларнинг этимологияси ҳақида А.Н. Самойлович, Рамстедт, В.Котвич, В. Банг, А. Габен, Н.А. Баскаков, В. Насилов, Ф. Ашнин каби йирик тилшуносларнинг фикрларини баён қилади, бу сўзларнинг туркуми ҳақида ўзбек тилшунослари ўртасида бир хил фикр йўқлиги ҳақида ёзади. Бу ўринда у Ф.Д.Ашниннинг фикрига қўшилади, яъни мазкур сўзларни кўрсатиш юкламалари жумласига киритади. Бу фикрни ўзининг мустақил тўплаган далиллари билан тасдиқлайди²³.

Ана ва *мана* сўзларининг қайси сўз туркумига алоқадорлиги ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Туркология ва ўзбек тилшунослиги бўйича ёзилган ишларда бу сўзлар кўрсатиш олмошлари,²⁴ кўрсатиш юкламалари,²⁵ кўрсатиш ундовлари,²⁶ модал-кўрсатиш олмошлари²⁷, экспрессив-кўрсатиш олмошлари²⁸ деган номлар остида атаб келинмоқда.

Ана ва *мана* сўзларининг кўрсатиш олмошларига ўхшаш томонлари:

1) бу сўзлар турли объектларга ишора қилиш учун қўлланади: - *Марҳамат, мана латта!* – кенг лавсан шими чўнтагидан рўмолчасини чиқариб узатади (Н.Аминов).

2) бу сўзлар кўрсатиш олмошларига ўхшаб ўзаро узоқ ёки яқиндаги нарсага ишора қилишга кўра фарқланади: *Ана* сўзловчидан

²² Низомиддинова С. Кўрсатиш олмошлари ҳақида // ТошДУ илмий асарлари. 1975. 475-чиқиши, 36-бет.

²³ Аҳмедов А. Ҳозирги ўзбек тилида АНА ва МАНА сўзлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976. № 2. 22-25-бетлар.

²⁴ Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965. С.12.

²⁵ Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках // Известия АН СССР. Отделение языка и литературы. М., 1958. С. 417-434.

²⁶ Усмонов С. Ундов гаплар. Тошкент, 1955. 21-бет.

²⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.

²⁸ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. С.148.

узоқда жойлашган объектга ишора қилади: *Ана, Қирмизхон айтган водопровод (Н.Аминов). –Тайёр! – деди ҳозиржавоблик билан Шоира ва икки варақ қозонни унинг столига келтириб қўйди. – Мана (Н.Аминов).*

Объект сўзловчидан анча узоқда бўлса, *ана* сўзидан олдин ҳув сўзи келтирилиши мумкин: - *Уйингиз олисми? Олиб бориб қўяй. – Йўқ, раҳмат, шу ерда, ҳув ана... (Ў.Усмонов)*

Ана ва *мана* сўзларининг юкламаларга ўхшаш томонлари:

1) юкламаларга ўхшаб айрим сўзларга кучайтириш, таъкид маъноларини қўшади; бу таъкид ишора қилиш орқали ифодаланади. Бу сўзлар қуйидаги бирликларга боғланади:

а) кўрсатиш олмошларига боғланади ва кўрсатиш маъносини кучайтиради; *Буларнинг ёмонлигига яхшилик билан жавоб бердимиз – жиянимизнинг мардлиги ана шу (П.Қ.).*

б) пайт равишларига боғланиб, маънони кучайтиради: *Мана бугун худди ана шу масала учун ҳам шаҳарга чақиритилган бўлса керак (Н. Аминов).*

в) ўрин равишларига боғланиб, маънони кучайтиради: *Ана рўпарада охириги марра – зангори эшик (Н. Аминов).*

г) феълга боғланиб, унинг маъносини кучайтиради: - *Ўв, пишқа, ана қара! – деди сопол ҳуштакни чулдирашиб чаларкан (Н. Аминов).*

2) бу сўзлар бутун гапга қўшимча маъно киритиши мумкин: *Насиб бўлса, қўчқордай битта ўғил кўрасиз, ана, мени айтди дерсиз (Н. Аминов).*

Ана ва *мана* сўзларининг ундов сўзларга ўхшаш томонлари:

1) бу сўзлар ифодалайдиган кўрсатиш маъноси сўзловчининг ҳаяжонини ҳам ифодалайди: *Б о ш л и қ. Ана бепарволигу, мана бепарволик (С. Аҳмад).*

2) бу сўзлар ҳам ундовларга ўхшаб сўз-гаплар вазифасини бажара олади: *Ҳ а м р о б у в и. Ана! Кавказ тоғлари! Мирзачўл гапми! (А.Қ.)*

3) бу сўзлар айрим ундовлар каби ҳис-туйғуни кучайтириб ифодалаш учун такрорланиб қўлланиши мумкин: - *Мана, мана. Ҳозир! - кампир йиқилма туриб, ошхонага югурди (Н. Аминов).*

4) бу сўзлар ундовлар каби кўпинча гапдаги бошқа сўзларга маъно ва грамматик жиҳатдан боғланмайди: *Кейин, мана, орадан салкам тўрт йил вақт ўтди ... (Ў. Усмонов)*

5) ундовларга ўхшаб ўзидан кейинги ёки олдинги бўлак ёрдамида изоҳланади: *Мана, кўриб турибсан-ку (А.Қ.).*

Бу сўзларнинг кўрсатиш олмошлари, юкламалар ва ундов сўзлардан фарқ қилувчи томонлари ҳам бор.

Ана ва *мана* сўзларининг кўрсатиш олмошларидан фарқли томонлари:

1) бу сўзлардаги кўрсатиш хусусияти объектнинг жойлашиш ўрни билан чамбарчас боғланган;

2) кўрсатиш олмошлари каби турли морфологик кўрсаткичларни (кўплик, эгалик, келишик кўшимчаларини) қабул қила олмайди;

3) бу сўзлар *-дай*, *-ча* каби кўшимчаларни ҳам қабул қила олмайди;

4) бу сўзлар бирон-бир гап бўлаги вазифасини бажара олмайди;

5) бу сўзлар анафорик ва катафорик вазифаларда қўллана олмайди.

Ана ва *мана* сўзларининг юкламалардан фарқли томонлари:

1) юкламалар деярли барча мустақил сўз туркумларига боғланиб кела олади, бу сўзлар эса санокли сўзларгагина боғлана олади;

2) *ана* ва *мана* сўзлари сўз-гап бўлиб кела олади, юкламаларнинг бу вазифани бажариши эса жуда кам учрайди.

Ана ва *мана* сўзларининг ундов сўзлардан фарқли томонлари:

1) бу сўзлар ундовларга ўхшаб барча ўринларда ҳис-туйғуни ифодалай олмайди;

2) ундов сўзлар сўзловчи руҳий ҳолатининг тилдаги бевосита акси, инъикоси бўлса, *ана* ва *мана* сўзларини сўзловчининг руҳияти билан батамом боғлаш қийин.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, *ана* ва *мана* сўзлари сўз туркумларига ажратишнинг анъанавий қоидаларига кўра мустақил сўз туркумлари жумласига, яъни олмошлар гуруҳига киритилиши мумкин эмас.

Сўзларни туркумларга ажратишнинг кейинги пайтларда таклиф қилинаётган тасниф усули бўйича ҳам бу сўзларни олмошлар билан бир типлар, синфлар, тўплар ва туркумлар доирасига ҳам киритиш мумкин эмас²⁹.

Шуларни ҳисобга олиб, биз бу сўзларни ўзимизнинг тадқиқот мавзуимизга жалб қилмадик, лекин олмошлар билан боғланиб келган ўринларда уларга тегишли муносабат билдириб ўтамыз.

²⁹ Мадраҳимов И.С. Ўзбек тилида сўзнинг серкирралиги ва унн таснифлаш асослари. Тошкент, 1994.

ТУБ КЎРСАТИШ ОЛМОШЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган асосий кўрсатиш олмошлари қуйидагилардир: *бу, у, шу, ўша, ушбу*. Сўзлашув нутқида *анови/анови, манави/манови* каби сўзлар ҳам кўрсатиш олмошлари сифатида ишлатиляпти. Бу сўзлар *ана* ва *мана* сўзларининг у ҳамда *бу* олмошларига қўшилишидан ҳосил бўлган¹. Биз ишимизда бу сўзларни ҳам зарур ўринларда тадқиқот доирасига жалб қиламиз.

Шу пайтгача тилшуносликда олмошларга ўринбосар сўзлар сифатида², ишора қилувчи, лекин номламайдиган сўзлар³, қандайдир предмет ёки белги тушунчасининг мавжудлигини кўрсатадиган сўзлар⁴, предмет, белги ва миқдор маъноларини тўғридан-тўғри кўрсатмай, бошқа предмет, белги ва миқдор тушунчалари билан боғланган ҳолда ифодалайдиган сўзлар⁵, предмет, белги ёки миқдорни ифодаламасдан, балки фақат ишора қилувчи сўзлар⁶, сўзларнинг алоҳида лексик тоифаси сифатида нафақат грамматик, балки лексик-семантик бирликка ҳам эга бўлмаган сўзлар⁷, категориал маъноси нарса (белги)га муайян вазиятдан, муайян нутқ

¹ Кононов А.Н. Грамматика соовременного узбекского литературного языка. С. 177.

² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992. 301-бет; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. 290-бет.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 172.

⁴ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978. 113-бет.

⁵ Асқарова М. Олмошлар ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. № 4. 27-бет.

⁶ Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке. АКД. Самарканд, 1965.

⁷ Виноградов В. В. Русский язык. (Грамм. учение о языке) М.-Л., 1947. С. 322.

шароитидан келиб чиқиб ишора қилишдан иборат бўлган сўзлар⁸ сифатида турлича муносабатда бўлиб келинмоқда. Олмошлар масаласига синтактик нуктаи назардан ёндашувни таклиф қилган фикрлар ҳам бор⁹.

Шулар билан бир қаторда олмошларнинг оддий ўринбосар сўзлар эмаслиги ҳақида ҳам айрим фикрлар билдирилган¹⁰.

Кейинги пайтларда эса, айниқса, тил ва нутқ тушунчалари ўзаро фарқланаётган илмий ишларда олмошларнинг ҳам айнан тил тизимида (нутқдагина эмас) ўзларининг доимий маънолари мавжудлиги ҳақидаги қарашлар пайдо бўлмоқда¹¹.

Маълумки, кўрсатиш олмошлари "от, сифат ва равишларнинг ўрнида қўлланиб, уларнинг ўринбосарлари ҳисобланади"¹². Аввало, шуни айтиш керакки, "от ўрнида" қўлланадиган кўрсатиш олмошлари бу сифат ўрнида қўлланадиган кўрсатиш олмошларининг ўзидир. Олмош боғланган сўз гап ичида туширилгандан кейин унинг хусусиятлари олмошга кўчади ва олмош бу ерда от ўрнида келади: *Орамизда ёмон бир девор пайдо бўлган эди. Бугун ўша (девор) қулаб тушди (П.Қ.)*.

Равиш ўрнида келадиган кўрсатиш олмошлари такрорлансагина бундай вазифани бажара олади ёки маълум келишиқ кўшимчасини қабул қилибгина равиш ўрнида алмашиб келиши мумкин: *Кейин унда-бунда бир қитмир гўрсўхталар чиқиб туради (Ў.Усмонов)*.

Демак, кўрсатиш олмошларини сифатлар билан қиёслаш натижасидагина уларнинг доимий маънолари бор-йўқлигини аниқлаш мумкин.

⁸ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С.227.

⁹ Исаченко А. В. О синтаксической природе местоимений // Проблемы современной филологии. К 70-летию В.В. Виноградова. М., 1969. С.159-166.

¹⁰ Зарецкий А. О местоимении // Русский язык в школе, 1940. № 6. С. 16-22.

¹¹ Петрова О.В. Местоимение в системе функционально-семантических классов слов. 1989. С. 144. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972. С.147. Селиверстова О. Н. Местоимение в языке и речи. М., 1988. С.29.

¹² Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Расулов И., Ҳожиев А., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. 296 -бет.

Маълумки, сифатлар предметларнинг ранг-тус, ҳажм-ўлчов, маза-таъм, хид, ўрин ёки пайтга кўра белгиси каби хусусиятларини ифодалайди:

<i>қизил олма</i>	маълум рангдаги олма
<i>йирик олма</i>	маълум ҳажмдаги олма
<i>ширин олма</i>	маълум таъм билдирувчи олма
<i>хушбўй олма</i>	маълум ҳидли олма
<i>кузги олма</i>	маълум пайтда пишадиган олма

Энди шу қаторни давом эттириб, кўрсатиш олмошларини қўллаб кўрамиз:

<i>бу олма</i>	сўзловчига яқин масофадаги олма
<i>у олма</i>	сўзловчидан узоқ масофадаги олма
<i>шу олма</i>	ҳозир эсланган олма
<i>ўша олма</i>	олдин эсланган олма

Мисоллардан кўриняптики, олмошлар ҳам олмага хос бўлган муайян белгини ифодалаяпти. Кўрсатиш олмошларининг сифатлар ўрнида қўлланадиган оддий ўринбосар сўзлар эмаслигини қуйидаги фарқлар асосида кўрсатиш мумкин:

1. Сифатлар бевосита предметнинг ўзига, жисмонан, моддий жиҳатдан тегишли бўлган хусусият, белгиларни ифодалайди. Кўрсатиш олмошлари эса шу предметларнинг бевосита жисмонан тегишли бўлмаган белгиларини ифодалайди.

2. Сифатлар предмет белгиларини биронта бошқа предметга нисбат бермаган ҳолда ифодалайди (бундан ўрин ва пайтга кўра белги ифодаловчи сифатлар мустасно). Кўрсатиш олмошлари эса предмет белгисини маълум нуқтага (кўпинча сўзловчининг ўзига) нисбатан ифодалайди.

3. Сифатлар предмет белгисини қиёслаб ифодалаши мумкин, чунки предметнинг сифат ифодалаган муайян белгиси бошқа предметда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Кўрсатиш олмошларида бундай хусусият йўқ, чунки олмош ифодалаган белги битта нуқтага нисбатан, яъни сўзловчининг ягона ўрнига (позициясига) нисбатан олинади.

4. Сифатлар гап ичида феълга ҳам боғланиши мумкин, кўрсатиш олмошлари эса боғлана олмайди. Бу ўринда сифат маъноларининг кўчиш қобилияти уларни феълга боғлаш имконини беради, яъни сифат предмет, шахс, воқеа белгиси билан бир қаторда ҳаракат белгисини ҳам ифодалаш хусусиятига эга бўлиб қолади. Кўрсатиш олмошларининг маънолари эса кўчмайди, уларнинг кўрсатиш, ишора қилиш хусусияти доимийдир.

Демак, юқоридаги фикрлардан шундай хулоса келиб чиқадики, кўрсатиш олмошлари сифатлар ўрнида шунчаки алмашиб келадиган оддий ўринбосар, ўриндош сўзлар эмас. Уларнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари, маънолари мавжуд.

Олмошларнинг, жумладан, кўрсатиш олмошларининг ҳам маънолари контекстда реаллашади. Ана шу реаллашиш жараёнини амалга оширишда олмошдан олдин ёки кейин келиб, унинг маъносини конкретлаштирадиган сўз (бўлак) катта рол ўйнайди. Матн ичида кўрсатиш олмошидан олдин келиб, унинг маъносини изоҳлайдиган сўзга нисбатан **антецедент** атамасини қўллашади¹³, лекин кўрсатиш олмошларининг катафорик амаллари ҳақида гапирилганда бу атамадан фойдаланиб бўлмайди, чунки атаманинг луғавий маъносида "олдинги" (предыдущий) деган тушунча мавжуд. Катафорик амал эса кўрсатиш олмошининг ўзидан кейинги сўз (бўлак) ёрдамида аниқлаштирилишини назарда тутади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда биз кўрсатиш олмошларининг маъноларини изоҳлайдиган, аниқлаштирадиган барча бўлакларга нисбатан **"реализатор"** атамасини қўллашни лозим топдик. Бу атама кўрсатиш олмошининг маъносини изоҳлайдиган бўлак қайси мавқе (позиция)да келишига қарамай, бир хилда аташ имконини беради. Реализатор эса олдмавқеда ва ортмавқеда келиши мумкин.

Олмошларнинг, жумладан, кўрсатиш олмошларининг "номловчи сўзларга"¹⁴ ўхшаш яна бир хусусияти шундаки, уларга нисбатан **"семантик майдон"** тушунчасини ҳам қўллаш мумкин. Семантик майдон деганда муайян мавзу қаторини ташкил этадиган сўз ва

¹³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.,1969. С.48; Падучева Е.М. Высказывание и его соотносённость с действительностью. М., 1985. С.158-178.

¹⁴ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992. 50-бет.

ифодалар мажмуини, тилнинг жамланган ҳолда муайян маънолар соҳасини қоплайдиган сўз ва ифодаларини тушунишимиз керак¹⁵.

Бу, *шу, у, ўша, ушбу* кўрсатиш олмошлари ўзларининг "кўрсатиш" семалари (бирлаштирувчи) билан муайян мавзу гуруҳини ташкил этади ва маълум семантик майдонга киради. Бу кўрсатиш олмоши "яқин масофа" семаси билан *у* кўрсатиш олмошидан, *шу* олмоши "яқин вақт" семаси билан *ўша* кўрсатиш олмошидан ўзаро фарқланади. Бу семалар эса кўрсатиш олмошлари учун "фарқловчи" семалар ҳисобланади¹⁶.

Кўрсатиш олмошлари номловчи сўзларга ўхшаб коннотатив (устама) маъноларга ҳам эга. Бу маънолар улар ифодалайдиган ҳурмат, таъкид, гумон, салбийлик ва бошқа маънолардир.

Демак, кўрсатиш олмошлари, айтиш мумкинки, лексик-семантик хусусиятларга эга бўлмаса ҳам, функционал-семантик хусусиятларни акс эттирувчи сўзлар гуруҳидир, дейишга асос бор.

1-§. Туб кўрсатиш олмошларининг дейктик амаллари (функциялари)

Дейктик маъно, дейктик амал (функция), албатта, дейкис категорияси билан чамбарчас боғланган. Бу категория кейинги пайтларда ҳар томонлама ўрганилмоқда. Бу ҳақда С. Раҳимовнинг монографиясида¹⁷ маълумот берилади. Унда муаллиф дейкис категориясининг моҳияти, унинг жаҳон ва рус тилшунослигида қандай ёритилиши ҳақида тўхталади ва айни ўринда бу ҳодисанинг етарли тадқиқ қилинмаганлигини ҳам кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, дейкис деганда шартли равишда объектив борлиқдаги воқеа-ҳодиса ва нарсаларга тавсиф бериш муносабати билан ишора қилинадиган бошланғич нуктани тушуниш мумкин. Дейктик воситалар жумласига кўрсатиш, кишилиқ олмошлари, равишлар, айрим феъллар киритилади.

¹⁵ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С.334.

¹⁶ "Бирлаштирувчи" ва "фарқловчи" терминлари куйидаги манбадан олинди: Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент, 1977. 69-70-бетлар.

¹⁷ Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейкиса в разносистемных языках. Ташкент, 1989. С.9.

"Лингвистик терминлар луғати"да дейксис категориясига қуйидагича таъриф берилади: "Дейксис фикрнинг нутқ иштирокчилари билан муносабатдорлиги ифодаси, бу иштирокчиларнинг борликдаги предмет кўринишида майдонга чиқадиغان объектларга муносабатидир"¹⁸.

Биз мазкур категория ҳақидаги мулоҳазаларнинг баҳсли эканлигини назарда тутиб, шу фикрлар билан чекланамиз ва бутун эътиборни кўрсатиш олмашларининг кўпчилик олимлар томонидан эътироф қилинган дейктик амалларини аниқлаш ва ўрганишга қаратамиз.

Ф.Д. Ашниннинг ёзишича, "кўпинча предметга ишора қилиш momenti шу предметни бевосита кўриш ёки бошқача сезиш орқали идрок қилиш билан тўғри келади. Бу олмашларнинг айнан ишоравий (собственно-указательное) ёки яна дейктик деб аталадиган кўлланишидир"¹⁹.

Н. А. Янко-Триницкая эса бу ҳақда шундай ёзади: "Кўрсатиш олмашларининг (шунингдек, кўрсатиш олмаш-равишларининг) дейктик функцияси шундаки, улар предмет ва ҳодисаларга бевосита ишора қилиб, уларни ўзига ўхшашлар қаторидан ажратади"²⁰. А.Н.Кононов кўрсатиш олмашларининг дейктик маъноларини ҳозир мавжуд бўлган, алоҳида эътибор берилаётган, ўзи номаълум ва сўзловчидан анча узоқда жойлашган, ўзи маълум, лекин сўзловчидан узоқда жойлашган предмет, шахсни ифодалаш ва аниқлаш, деб тушунтиради"²¹.

Б. Юсуфовнинг ёзишича, "айнан (собственное) дейктик кўлланиш шахс, нарса ва ҳодисага бевосита ишора қилиш учун, анафорик кўлланиш олдин эслатилган шахс, нарса ва ҳодисага, катафорик кўлланиш эса кейин сўз юритиладиган шахс, нарса ва ҳодисага ишора қилиш учун хизмат қилади"²².

¹⁸ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 126.

¹⁹ Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках. АКД. М., 1958. С.7.

²⁰ Янко-Триницкая Н.А. Семантика указательных местоимений // Русский язык в школе. 1982. № 2. С.74-79.

²¹ Кононов А. М. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. - Л., 1960. С.174-177.

²² Юсуфов Б. Местоимение в староузбекском литературном языке (XV-XVI вв.). Ташкент, 1991. С.51.

Булардан маълум бўладики, кўрсатиш олмошларига хос бўлган дейктиклик хусусияти бир ўринда "функция" (вазифа) дейилса, иккинчи ўринда "қўлланиш", учинчи ўринда "маъно" (значение) деб номланган. Бу эса мазкур масала бўйича тилшунослар ўртасида яқдиллик йўқлигидан далолат беради.

Кўрсатиш олмошларидаги дейктиклик хусусияти – бу уларнинг маъноларими ёки уларнинг функция(вазифа)ларими?

"Маъно" (значение) термини ҳақида "Лингвистик терминлар лугати"да шундай дейилади: "**Маъно(Значение)**. 1. Ўзи намоён бўладиган муайян товушлар йиғиндиси билан доимий ва чамбарчас боғлиқ бўлиши натижасида тил факти сифатида шаклландиган борлиқдаги предметлар (ҳодисалар, муносабатлар, белгилар, жараёнлар)нинг онгда акс этишидир. Борлиқнинг бундай акс этиши сўз (морфема ва ҳ.к.) структурасига унинг ички томони сифатида киради, мазкур тил бирлигининг товуш томони эса унга нисбатан нафақат маънони ифодалаш ва бошқаларга уни маълум қилиш учун, балки ўзининг келиб чиқиши, шаклланиши, мавжуд бўлиши ва ривожланиши учун ҳам зарур бўлган моддий қобик сифатида майдонга чиқади"²³.

Кўрсатиш олмошларининг маънолари ҳам шу гуруҳ доирасида ўзаро қиёсланиб, бир-бирига қарама-қарши (оппозиция) қўйилган ҳолда аниқланиши лозим. Ана шунда кўрсатиш олмошларининг "ўзи намоён бўлаётган товуш билан доимий ва чамбарчас боғлиқ" бўлган маъноси борлиги маълум бўлади:

Бу – сўзловчига яқин масофадаги нарса, шахс, ҳодисага ишора қилувчи сўз, **у** – сўзловчидан узоқ масофадаги нарса, шахс, ҳодисага ишора қилувчи сўз, **ўша** – анча олдин тилга олинган нарса, шахс ва ходисага ишора қилувчи сўз ва ҳ.

Худди шу каби бошқа олмошларнинг ҳам доимий маънолари мавжуд: **мен** – доимий сўзловчи, **сен** – доимий тингловчи, **аллаким**–мавҳум шахс.

Энди "функция" терминига келсак, юқоридаги "Лугат"да "маъно" сўзига берилган изоҳда шунга тегишли ўрин бор: "Маъно. ... 3. Лингвистик бирликлар функцияларининг жами; шу бирликлар

²³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С. 161.

билан ифодаланадиган, белгиланадиган, уларнинг мазмуни ҳисобланган барча нарса"²⁴.

Демак, сўзнинг маъноси деганда шу сўз функцияларининг йиғиндисини тушунишимиз керак. Бу фикрни кўрсатиш олмошларига татбиқ қилсак, уларнинг дейктик, анафорик ва катафорик функциялари шу олмошларнинг маъносини ташкил этади, деган хулоса келиб чиқади.

1.1. Кўрсатиш олмошларининг “узоқ / яқин” семалари бўйича ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Бу жиҳатдан кўрсатиш олмошлари ўртасида ўзаро икки аъзоли (дихотомик) нотўлиқ зиддият мавжуд бўлади²⁵. Бунда *бу, у, анави, манави, ушбу* олмошлари белгили аъзолар ҳисобланса, *шу, ўша* олмошлари белгисиз аъзолар ҳисобланади. Энди бўлиниш асоси сифатида “яқин масофа” тушунчаси олинади. Бунда *бу, манави, ушбу* олмошлари белгили аъзолар ҳисобланса, *у, анави* олмошлари белгисиз аъзолар ҳисобланади.

Бу олмоши сўзловчи ва тингловчининг кўриш доирасида жойлашган шахсга, нарсага ишора қилади: “*Ёрмат, бу бола жияним бўлади*” (Ойбек). “*Гуппи ҳамёнларни қайтадан қўлига олиб тарқатиб чиқди: - Бу эллик тиллоси сизга, қозикалон, бу йигирма бешталиклари сизларга*” (З.Аълам).

Бу олмоши сўзловчига яқин масофадаги жойга ишора қилади. Бунда сўзловчи ва тингловчининг ишора қилинаётган жой, ўринга муносабати икки хил бўлади: а) кўрсатилаётган жой сўзловчини ҳам, тингловчини ҳам ўз ичига қамраб олган бўлади: - *Мингашинг! Уйга обектаман. Сизни бу юртларга қайси шамол учирди?* (З.Аълам); б) кўрсатилаётган жой сўзловчини ҳам, тингловчини ҳам ўз ичига қамраб олмаган бўлади: “*Дейди: бу боғимда доимо кўклам, Умр баҳорига мен ҳам йўл олдим*” (Э.Воҳидов).

Бу олмоши бир гап ичида у олмоши билан коррелятив жуфтлик ҳосил қилганда, унинг яқин масофадаги нарса, шахс, ходисага ишора қилиши янада реаллашади: “*Ҳовузнинг у бошидан бу бошига судраб, чайқата бошладик*” (Ғ.Фулом).

²⁴ Ўша жойда.

²⁵ Гетманова А.Д. Логика. М.: Высшая школа, 1936. С.51.

Бу олмоши ишора қилаётган нарса, шахс, ҳодиса номини ифодаловчи сўз нутқда тушиб қолади ва кўрсатиш олмошининг ўзи шу нарса, шахс, ҳодисани ифодалайди. Бунда кўрсатиш олмоши: а) шахс ўрнида келади: “*Қаршисидаги чойхоначи учқун тегши билан гув алангаланувчи қиринди бўлса, буниси алангани сўндирувчи ҳўл тўнка... (Ойбек)*; б) кўрсатиш олмоши нарса номи ўрнида келади. Бунда шу нарса номи изоҳланиши ёки изоҳланмаслиги мумкин. Агар нарса номи олмошдан кейин иштирок этса, муаллиф кўшимча изоҳ бериб ўтирмайди: *...ахир бу тош қурут жигилдонларингни тешиб юборди-ку (Ойбек)*. Бу мисолда бу олмошга ишора қилаётган нарсанинг номи (*қурут*) нутқда иштирок этипти, лекин кўрсатиш олмоши бевосита унга ишора қилаётгани йўқ, балки “халтадаги қандайдир нарсанинг” қурут эканлиги маълум бўлади. Агар ишора қилинган нарсанинг номи персонаж нутқда реал бўлмаса, муаллиф кўшимча изоҳ беради. Бу изоҳ персонаж нутқига нисбатан препозитив ёки постпозитив вазиятда бўлиши мумкин. Препозитив вазият: *Йигитали, ўзи ясаган кроватни кўрсатиб: Буни биз ясаганмиз, қойилми, - деб қўйди (А.Қ.)*. Постпозитив вазият: *- Тезда мана буни чоп қилиб, деворга илинг! Мана бу - Қиёмхонни старший инспекторликка тайинлаш тўғрисидаги буйруқ эди... (Н.Аминов)*

Денотат (референт), яъни ишора қилинаётган объект реал бўлмаганда баъзан гап ким ҳақда эканлиги аниқ бўлмай қолиши мумкин, шунда муаллиф изоҳ бериб ўтади: *Оқшом бунга (Абдига имлади) ош дамла! (З.Аълам)* Бу мисолда изоҳ нутқнинг ичида, яъни инпозитив вазиятда келган.

Денотати иштирок этмаган бу кўрсатиш олмоши ҳам у кўрсатиш олмоши билан коррелятив жуфтлик ҳосил қилиши мумкин: *"Хуллас, феъл-атвор гавдага қараб улашиладиган бўлса, табиат хатосини тўғрилаб, униқини бунга, буниқини унга олиб бериш лозим эди"(Т.Пўлат)*.

Баъзан кўрсатилаётган иккита нарса ҳам сўзловчига нисбатан бир хил яқин масофада жойлашган бўлса, бу жуфтликнинг иккала компоненти ҳам бу олмоши билан ифодаланади; бунда сўзловчи тингловчи ўзини яхши англаши учун бирон-бир ҳаракат, имо-ишора билан кўрсатилаётган иккала нарсани фарқлаб ифодалаши лозим бўлади: *- Маҳамат ака, бекорга куюнманг, бари бир, фойдаси йўқ, - деди кулимсираб. - Бунисини тишласам, буниси озғийди! - У бош бармоғи билан, жимжимоғини кўрсатди (Ў.Усмонов)*. Мухими

шундаки, имо-ишора, ҳаракат нутқ билан бир пайтда амалга оширилиши керак бўлади.

Ушбу олмоши ҳам сўзловчига яқин масофада жойлашган объектга ишора қилади: - *Ушбу ҳужжат*, - *имом қозонни кўрсатди*. - *Бек ҳазратларининг болохоналик уйи, икки таноб ҳовлиси бўлган бир кўргончани сотиб олганлиги ҳақидадир (З.Аълам)*. *Ушбу* олмоши бу олмошидан кўрсатиш, ишоранинг кучлилиги, расмий услубда кўпроқ қўлланиши билан фарқ қилади.

Манави олмоши ҳам яқин масофадаги объектга ишора қилади: *Манави Шопмўйлов ҳам ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолгани йўқ ҳозир"* (Ў.Усмонов). *Манави* олмоши сўзлашув услубига яқинлиги, таъкидлаб ишора қилиш учун ишлатилиши билан бу олмошидан фарқ қилади²⁶.

Шу кўрсатиш олмоши сўзловчига яқин масофадаги объектга ишора қилади. Бу олмош сўзловчи ва тингловчининг кўриш доирасидаги, уларга яқин ерда жойлашган шахсни кўрсатиш учун қўлланади: *"Замонали Мансуровга қараб: - Баъзи одамлар кейинги йилларда ўз кучига ишонмай қолган-да,- деди. Бўлмаса шу Эргаш акалар омон билан ер ҳайдаб, бугдойни ўроқ билан ўриб қанча даромад олишган" (П.Қ.)*.

Бу олмош сўзловчи ва тингловчига яқин жойлашган, уларнинг кўриш доирасидаги нарсага ишора қилади: *"Ишонмайсизми? Ё, тавба?! Шу соқолим билан-а?!(Ў.Усмонов)* Бу олмош сўзловчи ва тингловчига яқин масофадаги жойга ишора қилади. Бунда жойнинг сўзловчи ва тингловчига муносабати уч хил бўлади; а) бу жой сўзловчи ва тингловчини ўз ичига қамраб олган бўлади: *"Мана, ошна, - деди у қулиб,- шу оромгоҳда давлатнинг текин овқатини еб ётибман (Т.Малик)*. б) бу жой сўзловчи ва тингловчини ўз ичига қамраб олмаган бўлади: - *Адресимиз шу кўриниб турган оппоқ бино (Шуҳрат)*. в) бу жой сўзловчи ёки тингловчининг ўзига жисмонан тегишли бўлиши мумкин: - *Мана шу ерингиз оғрийди (Н.Аминов)*.

Баъзан *шу* олмоши ишора қилаётган объект номини ифодаловчи сўз тушиб қолади ва олмош шу сўз ўрнида қўлланади. Бунда у объект, субъект, предикат ва бошқа маъноларни ифодалаш мумкин. Объектга ишора: *"Қосим қароқчи жон ҳолатда шундай деб бақираркан, рўмол ичидан муштдек рўмолча чиқарди. - Мана! Шунини олдим,*

²⁶ Мухамедов С. Олмошларнинг лексик-морфологик структурасининг статистик анализи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. № 3. 49-бет.

холос"! (З. Аълам) Предикатга ишора қилади: "- Қобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу,- деб Авазни танитди" (П.Қ.).

Шу олмоши бу олмошидан кўрсатишнинг кучлилиги билан фарқ қилади.

Иккинчи гуруҳ кўрсатиш олмошлари сўзловчидан узоқ масофада жойлашган объектга ишора қилувчи олмошлардир. Буларга **у**, **ўша**, **анави** сўзлари киради.

У кўрсатиш олмоши сўзловчидан анча узоқда жойлашган объектга ишора қилади: *Тошмамат аслида Исмоиловнинг у боғи эрамда яшаганини бирон марта ҳам эшитиб ёки кўрмаган, лекин халқ орасида у жой негадир "ҳарам" деб аталиб кетган (Ў.Усмонов).* **У** олмошидаги бу хусусият унинг **бу** олмоши билан коррелятив жуфтлик ҳосил қилишида ҳам яққол сезилади: *"Уларнинг иккиси кўчанинг у бошида, иккиси бу бошида сергак турарди" (Т.Малик).* Бу олмош ҳам субстантивлашган ҳолда турли кўшимчаларни олиб узоқда жойлашган объектга ишора қилади: *"Насриддин энди аччиқроқ жилмайиб, гоҳ унисига, гоҳ бунисига қаради" (З.Аълам).* **У-бу** коррелятив жуфтлигидаги компонентлардан бири субстантивлашиб, иккинчиси субстантивлашмаслиги мумкин: *"... бедачи профессор" бир ойчадан бери у водийдан бунисига ўтиб, командировкада юрган экан" (Ў.Усмонов).*

Ўша олмоши ҳам сўзловчидан узоқ масофада жойлашган объектга ишора қилади. Бунинг **у** олмошидан фарқи шундаки, соф кўрсатиш маъноси ифодаланаётганда олдин объект имо-ишора билан кўрсатилади, кейин олмош ёрдамида ишора қилинади, лекин имо-ишора билан олмош ёрдамида кўрсатиш ўртасидаги вақт жуда қисқа бўлади: *"Жувон анчадан кейин қоматини ростлади ва қор босиб ётган узоқ адирнинг этагида қорайиб турган қишлоқни кўрсатди: - Иккинчи МТС ҳў ўша ерда" (А.Қ.).* Бу мисолдаги **"ҳў"** сўзига эътибор берсак, олмошнинг имо-ишора, қўл ҳаракати билан бир пайтда талаффуз қилинаётганини тушунамиз. Имо-ишорасиз кўрсатилган ўринларнинг барчасида **ўша** олмоши анафорик вазифани бажаради.

Анови/анави олмоши ҳам сўзловчидан узоқда жойлашган объектга ишора қилади. Бунда ҳам кўпинча **"ҳув"** сўзи бирга қўлланади: *"Хув анови қорайиб турган менинг кўргоним, ўша ерда қоламан!" (З. Аълам)* Баъзан бу олмош қисқартирилиб, **анав** тарзида қўлланиши мумкин: *"Хов анав кўчага бурил..." (Ойбек).* Бу олмош ҳам **манави** олмошига ўхшаб сўзлашув услубига ҳосдир.

1. 2. Кўрсатиш олмошларининг "таниш/нотаниш" семалари бўйича ўзаро қарама-қарши қўйилиши

"Таниш/нотаниш" семалари бўйича ҳосил бўлган нотўлиқ зиддиятда *шу, ўша* олмошлари бир гуруҳни ташкил этса, *бу, у, ушбу, анави, манави* олмошлари иккинчи гуруҳни ташкил этади.

1) сўзловчи ва тингловчи учун таниш бўлган объектга ишора қилувчи кўрсатиш олмошлари. *Шу* олмоши сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам таниш бўлган объектга ишора қилади: «*Ўзларингиз биласиз, салкам ўн йилдан бери шу коллективда ишлаб келаман*» (Н.Аминов). Бу мисолда сўзловчи коллектив денотатига ишора қиляпти, нутқ эса шу коллектив аъзоларига қаратилган, демак, коллектив уларга ҳам, сўзловчига ҳам таниш. Баъзан объект тингловчига шахсан таниш бўлмалиги мумкин, лекин сиртдан таниш бўлиши мумкин: "*Қобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу,- деб Авазни танитди*" (П.Қ.). Бу ерда нутқ пайтигача шундай жараён юз берган: сўзловчи ва унинг тингловчиси ўртасида рекордчи чўпонлар, жумладан, Аваз тўғрисида сўз юритилган. Аваз сўзловчига шахсан таниш бўлса, тингловчига сиртдан танишдир. Бу юзаки қараганда анафорага ўхшаб кетади, лекин реализаторнинг (ишора қилинаётган бўлакнинг) йўқлиги билан анафорадан фарқ қилади. Бу ерда дейктик маънони таъминловчи дейктик белги (*ана шу*) ва референт (*Аваз*) бор, холос.

Ўша олмоши ҳам таниш объектга ишора қилиш хусусиятига эга. Бу олмош сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам таниш объектга ишора қилади: "- *Ўша, мен айтган асалли одам Насриддин Афанди бўлади!*" (З. Аълам). Бу ерда нутқ сўзланишидан олдин сўзловчи қандайдир "асалли одам" ҳақида тингловчи(лар)га гапириб берган, фақат исмини айтмаган, энди унинг исмини (Насриддин Афанди эканлигини) айтяпти, демак, тингловчилар ўша одам билан қисман бўлса-да таниш. Объект тингловчига ҳам, сўзловчига ҳам тўлиқ таниш бўлади, олмош шунга ишора қилади: "*Яна гап ўша сиз яратаётган янги нав устида...*" (Ў.Усмонов). Баъзан объект фақат сўзловчига таниш, тингловчига нотаниш бўлиши мумкин: "-*Текинхўрлар! Сен ҳам текинхўрсан! Ўшанинг қариндоши! Бақрайма менга! Бақрайма-а-а!*" (Ў.Усмонов). Бу мисолда сўзловчи (Азиз) тингловчига (Шорасулга) *ўша* олмоши орқали Йўлдош ҳақида гапиряпти, бунда унинг ўзи учун *ўша* кимни ифодалаши маълум, лекин тингловчи (Шорасул) ким ҳақида гап кетаётганини билмайди.

Аслида Йўлдош Шорасулга ҳам таниш шахсдир. Баъзан сўзловчи тингловчи учун нотаниш бўлган нарсага *ўша* ёрдамида ишора қилади ва шу гапнинг ўзидаёқ унга изох беради: "*ўша, ҳў бирда, Қосимов газетада мақтанган ғўза уруғи коллекциясини ким яратган, ҳўш?*" (Ў.Усмонов). Агар сўзловчи (Муҳиддин Жабборович) тўғридан-тўғри "*ўша ғўза уруғи*" деб гап бошласа, тингловчилар қайси ғўза уруғи ҳақида гап кетаётганини тушунишмас эди, шунинг учун у "*ҳў бирда, Қосимов газетада мақтанган ғўза уруғи*" деб изох беради ва тингловчиларга объектни таништиради. Бу кўрсатиш олмошининг катафорик функциясига ўхшаб кетади, чунки *ўша* олмошининг изоҳи ундан кейин бериляпти, аммо бу катафора эмас. Бу дейктик маъно билан катафора ўртасидаги босқичдир, чунки бунда ҳам учта элемент – дейктик белги, реализатор ва референт иштирок этиши керак. Бу мисолда эса дейктик белги (*ўша*) билан референтгина (ғўза уруғи) мавжуд.

2) сўзловчи ва тингловчи учун нотаниш бўлган объектга ишора қилувчи кўрсатиш олмошлари. Бу олмоши сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам нотаниш бўлган объектга ишора қилади: "*Кейин бу бегона йигитга бошдан-оёқ кўз югуртиб, ҳаваси келиб гапирди*" (Ойбек). Бу ердаги таниш-нотанишлик хусусияти мазкур объект ҳақида олдин сўз юритилган-юритилмаганлиги билан боғлиқдир.

У олмоши ҳам нотаниш объектга ишора қилади: "*У кунни, музейга қўямиз, бир дона топтириб беринг, деб келишган экан шаҳардан*" (С. Азимов). Бу олмош *ана* сўзи билан қўлланганда ҳам у ишора қилаётган объект нотанишлигича қолаверади: - *Бозордаги ана у хотиннинг масаласи не бўлди?* (З. Аълам)

Анави, манави олмошлари ишора қиладиган объектлар ҳам фақат нутқ пайтида тилга олиниб, бошқа пайтда сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам нотаниш бўлиб қолади: "*Кечки овқатни анави Шопмўйлов олиб келди*" (Ў.Усмонов).

1.3. "Ажратиш/ажратмаслик" семалари бўйича кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Кўрсатиш олмошлари, умуман олганда, объектларни ажратиш ифодалаш хусусиятига эга. Бироқ бу хусусиятни уларнинг ўз доирасида текшириб кўрсак, бу даража бир хил эмаслигини кўрамиз. Бу жиҳатдан улар ўзаро бир-бирларидан фарқ қилади.

1) объектни ажратиб ифодалаш хусусияти кучли бўлган кўрсатиш оломошлари. Бу гуруҳга *шу, ўша, ушбу* оломошлари киради. Булар муайян нарса, шахс, ҳодисаларга ишора қилибгина қолмасдан, уларни худди шундай нарсалар, шахслар, ҳодисалар ичидан ажратиб, бўрттириб кўрсатади: *"Мана, шу гузарнинг ўспирин баққоли ҳам етиб келди"* (Ойбек). Гап бу ерда айнан воқеа юз берган гузар баққоли ҳақида кетяпти. Бу оломошдаги ажратиш, таъкидлаш, бўрттириш маънолари кўпинча, *худди, айни, айнан* каби сўзларга боғлаб қўлланиши билан ҳам янада реаллашади: *Йигирма кунгина олдин худди шу ерда менга бошқача ваъдаларни берган эдингиз!"* (Ў.Усмонов). Бу сўзлар *шу* оломоши *ана* сўзи билан қўлланганда ҳам иштирок этиши мумкин: *Ана у китоб худди ана шу акангнинг дасту панжсалари билан ёзилган* (Н.Аминов).

Шу оломоши шахсни ажратиб ишора қилади: *"Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенгдоши – шу Замонали"* (П.Қ.).

Шу оломоши пайт билдирувчи сўзга боғланиб, пайтни ажратиб, таъкидлаб ифодалайди: *"Шу қишдан қолдирма, ўртага, албатта, бой тозангни қўй"* (Ойбек).

Ўша оломоши ҳам объектни ажратиб, таъкидлаб ифодалаш хусусиятига эга: *"Аммо билиб қўйинг, кичигингиз, ўша Мавлудaxonингиз ҳам бизнинг келин..."* (Ў.Усмонов). Бу оломош ҳам *шу* оломошига ўхшаб *айни, айнан, худди* сўзлари билан бирга қўлланиб, ажратиш, фарқлаш хусусиятлари кучаяди: *"Аксига олиб, айни ўша кунлари "Илгор" колхозни, хусусан, унинг раиси устидан каттақон имзосиз хат тушди"* (Ў.Усмонов).

Ушбу оломошида ҳам ажратиш хусусияти кучлидир: *"Тили сўзламаса ҳам, дили ушбу сўзларни айтарди: "Эй азиз оилам, сизларга қолдириб кетадиган давлатим йўқ, дунёда нима топган бўлсам, ушбу шиша билан қадаҳ битирди"* ("Оз-оз ўрганиб").

2) объектни ажратиб кўрсатиш хусусияти кучсиз бўлган кўрсатиш оломошлари. Бу гуруҳ оломошлар ўзининг кўрсатиш хусусиятлари билан объектни борликдан ажратиб ифодалашни мумкин, лекин олдинги гуруҳ оломошларига ўхшаб объектларни ўзларига ўхшаган объектлар ичидан ажратиб, бўрттириб, таъкидлаб кўрсатиш хусусиятига эга эмас. Масалан: *Бу китоб қизиқарли* дейиш билан биз китобни борликдаги бошқа нарсалар (дафтар, қалам) орасидан ажратиб кўрсатамиз. *Шу китоб қизиқарли* дейиш билан эса муайян китобни бошқа китоблар орасидан ажратиб кўрсатамиз. Шунни айтиш

керакки, у ёки бу объектни ажратиш шу объектнинг сўзловчига нисбатан қандай масофада жойлашганига, айникса, шу объектнинг сўзловчи ва тингловчига таниш-нотанишлигига боғлиқ равишда амалга оширилади.

1.4. Кўрсатиш олмошларининг объектни вақт жиҳатидан фарқлаб ифодаланишига кўра ўзаро қарама-карши кўйилиши

Одатда, кўрсатиш олмошлари анафорик ва катафорик вазифада қўлланганда объектларни вақтга нисбатан фарқлаши мумкин. Бунда улар (кўрсатиш олмошлари) олдинги ёки кейинги реализаторга ишора қилиб, яқинда, олдин сўз юритиладиган ёки кейин тилга олинадаган объектга ишора қилиши мумкин (бу ҳақда кейинги бўлимда сўз юритилади). Бу бўлимда биз кўрсатиш олмошларининг ўзаро ҳозир/олдин семалари асосида фарқланишини текширамиз. Бу жиҳатдан улар икки гуруҳга бўлинади:

1) яқинда тилга олинган объектларга ишора қилувчи кўрсатиш олмошлари. Бу гуруҳга *бу, шу* олмошлари киради.

2) олдин тилга олинган, эсланган объектга ишора қилувчи кўрсатиш олмошлари. Бу гуруҳга *у, ўша* олмошлари киради.

Бу иккала гуруҳ олмошларининг ўзаро фарқланишини сезиш учун улар биргаликда иштирок этган контекстларни текшириб кўрамиз. Масалан: *Чиндан ҳам уни кўрган киши ҳозир ишонгиси келмайди, шу Исмоилов ўша Исмоиловми? (Ў.Усмонов)*. Бу мисолда Исмоиловнинг раис пайтидаги кўриниши билан турмада пайтидаги кўриниши ўртасидаги фарқ ҳақида гап кетяпти. "Шу Исмоилов" деганда турмада ўтирган Исмоилов, яъни "ҳозирги Исмоилов" назарда тугилади. "Ўша Исмоилов" деганда эса "раислик пайтидаги Исмоилов", яъни "олдинги Исмоилов" тушунилади. Демак, *шу* олмоши "ҳозирги" семасига, *ўша* олмоши эса "олдинги" семасига эга. Бу олмошлар ана шу семалар асосида ўзаро фарқланади. Яна битта мисол: *Ҳатто ёшлиги, қизлигини ҳам у гўё унутгандай эслолмайди. Қачон эди?! Худди шу ҳозиргидай дунёга келган-у, бошқачаси керак эмас унга (Ў.Усмонов)*. Мисолдаги "ҳозиргидай" сўзининг *шу* олмошига боғлангани ҳам бежиз эмас, албатта. Бу сўзлар ўзаро вақт жиҳатдан яқинлик хусусияти асосида бир-бирларига ўхшаш. Бошқа мисол: *Ўша, ҳў бирда, Қосимов газетада мақтанган гўза уруғи коллекциясини ким яратган, ҳўи?*

(Ў.Усмонов). Бу мисолдаги *"хў бирда"* сўзларининг *ўша* олмоши билан ёнма-ён келиши ҳам юқоридаги хусусият билан изоҳланади, яъни булар ҳам "олдин" семаси орқали ўзаро ўхшашдир. *Бу*, у кўрсатиш олмошлари ҳам *"ҳозир/олдин"* семалари асосида ўзаро фарқланиши мумкин, Масалан: *У хотинидан уч қиз, бир ўғил кўрди (Ш.)*. Бу мисолдаги у олмоши "олдин" семасига эга бўлиб, "у хотини" деганда *"олдинги биринчи хотини"* деган маъно англашилади. Энди шу мисолни эркин равишда давом эттириб, қуйидаги шаклга келтирамиз: *"У хотинидан уч қиз, бир ўғил кўрди, бу хотинидан эса бола кўрмади"*. Мазкур мисолдаги бу кўрсатиш олмоши *"ҳозир"* семасига эга эканлиги кўриниб турибди. Демак, бу ерда у, бу олмошлари денотатни вақт жиҳатидан фарқлайди.

Юқоридаги фикрни қуйидаги яна бир мисол билан исбот қилишга ҳаракат қиламиз: *"У эркин юрган пайтингда эди – милиция қулоқ солмаса, райкомга борардинг, райком эшитмаса, яна юқорига"* (Ў.Усмонов). Мисолдаги "эркин юрган вақтинг" деб олдинги вақтга ишора қилинмоқда, чунки нутқ сўзланиб турган вақтда роман қаҳрамони турмада ўтирибди. У кўрсатиш олмоши ҳам ана шу олдинги пайтни ифодаловчи бирикма билан ёнма-ён келган.

2-§. Кўрсатиш олмошларининг анафорик амалларда қўлланилиши

А.Н. Кононовнинг фикрича, анафорик маъно деганда ҳозир ёки олдин сўз юритилган нарса (шахс)га ишора қилиш орқали аниқлаш ёки ифодалашни тушуниш лозим²⁷. Ф.Д. Ашнин бу ҳақда шундай ёзади: "Кўпинча кўрсатиш олмошларига олдин нутқда тилга олинган, шунинг натижасида қандайдир таниш бўлиб қоладиган нарсани аниқлаш учун ҳам мурожаат қилишади. Бу кўрсатиш олмошларининг анафорик деб аталадиган қўлланишидир"²⁸.

Е.М. Вольф бу ҳодисага анча кенг таъриф беради: "Анафорик ишора муайян нутқ бўлагини ўзи билан битта умумий референтга

²⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. С. 174-177.

²⁸ Ашнин Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках. М., 1958. С.7.

эга бўлган бошқа нутқ бўлагига ҳавола қилади ва уч элемент – иккита тил ифодаси (булардан камида биттаси дейктик белги ҳисобланади ёки дейктик кўрсаткични қамраб олган бўлади) ҳамда бу икки ифода ҳавола қилинаётган референтнинг ўзаро муносабатдошлиги асосига қурилади. Шу сабабли, айнан анафорани кўпинча корефентлик ёки корефент ишора деб аташади”.²⁹ Демак, унинг фикрича, анафорик қўлланиш бўлиши учун учта элемент иштирок этиши лозим. Булар қуйидагилар: **референт - антецедент - дейктик белги**. Бунда референт борлиқнинг инсон онгида акс этган бир қисми, яъни "муайян тилнинг семантик қурилиши қонуниятлари бўйича, муайян ифода бирлиги барқарор равишда муносабатда бўладиган тушунчадир"³⁰. Антецедент дейктик белги ишора қилаётган нутқ бирлиги (гап бўлаги, сўз бирикмаси ёки гап)дир. Дейктик белги эса кўрсатиш олмошининг ўзидир. Мазкур бобнинг кириш қисмида биз **реализатор** термини ҳақида сўз юритиб, бу тушунчанинг **антецедент** терминига нисбатан кенгроқ маъно англатишини ҳисобга олган ҳолда, анафорик тизимдаги антецедент атамасини реализатор атамаси билан алмаштириш ва шу маънода қўллаш ҳақида айтиб этган эдик.

Кўрсатиш олмошлари анафорик вазифани бажаришга энг мослашган воситалардан ҳисобланади. Бу сўзларнинг маънолари контекст ичида реаллашувини назарда тутсак, бу улар учун табиий кўринишдаги функция эканлиги маълум бўлади.

Кўрсатиш олмошлари билан реализатор ўртасидаги муносабатлар турли йўсинда акс этган бўлади. Шу жиҳатдан анафорик қўлланишни қуйидаги хусусиятлар асосида турларга ажратиш мумкин.

Контекст ичида кўрсатиш олмоши (дейктик белги) билан реализатор ўртасидаги оралиқ турлича бўлади, шунга кўра анафора ҳам икки хил бўлади:

1. Анафорик қўлланишнинг турлари

1) **контакт анафорик қўлланиш**. Бунда олмош билан реализатор оралиғи максимал даражада яқинлашган бўлади, улар ҳатто

²⁹ Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений. М., 1974. С.6.

³⁰ Ўша асар. 48-б.

битта гап ичида ҳам келиши мумкин: *Сауда бу аёлни дарров ёмон кўриб қолди ва бунни яширолмади (А.Қ.)*. Кўрсатиш олмошлари анафорик вазифада қўлланганда, асосан, ёнма-ён турган иккита содда гап ўртасидаги алоқани акс эттиради. Бу типик ҳодисадир: *Бу одам ҳозирги замондан роса йигирма йил орқада қолган, лекин шуни ўзи билмайди (А.Қ.)*.

2) **дистант анафорик қўлланиш**. Бунда кўрсатиш олмоши билан реализатор ўртасида бошқа гап ёки гаплар, баъзан эса бутун-бутун абзацлар иштирок этиши мумкин: *Сизга ҳозир холи, ҳеч ким ҳалақит бермайдиган жой керак. Ўша ёзувчиларнинг уйи айни муддао (Ў.Усмонов)*. Бу мисолдаги “ўша” олмоши ишора қилаётган “ёзувчиларнинг уйи” реализатори билан олмош ўртасида олтита гап иштирок этган. Яна бир мисол: *Фақат кўприкдан ўтиб, тор кўчага бурилаётгандагина Салтанатга қараб, митти кўзлари синовчан назар билан тикилганча, сўради: - Айтайми, ўша гапимни! (Ў.Усмонов)*. Бу мисолдаги “ўша гап” билан “бир нарса” ўртасида эса икки бетлик матн мавжуд. Мазкур реализатор қуйидаги гап ичида иштирок этган: *Анча жим кетишгач, Йўлдош хийла қимтиниб: - Салтанат, - дея кулимсиради, - бир нарса айтсам йўқ, демайсизми? (Ў.Усмонов)*.

Мисоллардан кўриняптики, контакт анафорик қўлланиш *бу, шу* кўрсатиш олмошларига хос бўлса, дистант анафорик қўлланиш *ўша*, у кўрсатиш олмошларига хос хусусиятдир. Бу хусусият, албатта, шу олмошларнинг дейктик (соф кўрсатиш) маънолари билан боғлиқ.

Анафорик қўлланиш реализатор иштироки жиҳатидан ҳам турларга ажратилиши мумкин.

2. Реализатор иштироки жиҳатидан анафорик қўлланиш турлари

1) **реализатор иштирок этадиган анафорик қўлланиш**. Бу кўп учрайдиган қўлланиш бўлиб, қоидага айланган ҳодисадир, чунки анафорик қўлланишнинг ўзи реализаторнинг иштирок этишини талаб қилади: *Заргаров қийқириб кулди ва бунга ҳам қаноат қилмай, ўрнидан туриб ўйинга тушди (А.Қ.)*.

2) **реализатор иштирок этмайдиган анафорик қўлланиш**. Бу хил қўлланиш кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, қоидадан чекиниш ҳисобланади. Бу ҳодисани Е.М. Падучева соф дейксис билан соф

анафора ўртасидаги "оралиқ имконият" деб атайди³¹. Масалан: *Тоққа келиб кетган журналист йигит Аваз билан Хулкар тўғрисида дурустгина очерк ёзган, икковининг расмини ҳам бостириб чиқарган экан. Ўша газетани Давлатбеков ўзи Ойқўлга олиб келиб ҳаммага кўрсатди (П.Қ.)*. Келтирилган парчадаги биринчи гапда журналист йигит ҳақидагина сўз юритилади, газета тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган. Ёзувчи булар ўртасидаги етишмаётган бўғинни (газета) кейинги гапда ифодалайди ва ўқувчига "журналист йигит" газета мухбири эканлиги ҳақида хабар беради. Бу билан у ўқувчига озрок бўлса-да мустақил мулоҳаза юритишга имкон яратади. Реализаторсиз анафорик қўлланиш дейктик қўлланишга яқинлашади, чунки унда ҳам, бунда ҳам юзаки қараганда, фақат икки элемент – референт ва дейктик белги(олмош)гина иштирок этгандай кўринади. Дейктик қўллашда худди шундай, "дейктик белги бевосита референтга ишора қилади"³². Референт тингловчининг кўз олдида ёки сал узокроқда мавжуд бўлади, бошқача айтганда, олмош ёрдамида бевосита борлиққа ишора қилинади. Анафорик қўллашда эса борлиқ билан дейктик белги ўртасида реализатор жойлашган бўлади. Буни қуйидагича тасвирлаш мумкин: **борлиқ - нутқ - тил**. Иккинчи қўлланишда реализатор формал жиҳатдан иштирок этмаса ҳам, унинг "излари"ни нутқдан кидириб топиш мумкин. Агар юқоридаги мисолни синчиклаб текширсак, ўша изларни бемалол топиш мумкин: биринчи из – журналист йигит, иккинчи из – очеркнинг ёзилиши, учинчи из – Аваз билан Хулкарнинг расми босилиб чиққан. Албатта, журналист журналда ҳам ишлаши мумкин. Бу шубҳаларга ёзувчи "**ўша газетани**" деган сўзларни келтириш орқали барҳам беради.

3. Дейктик белгиларнинг нима билан ифодаланишига кўра турлари

Дейктик белги, яъни кўрсатиш олмоши анафорик қўлланишдаги энг муҳим элементлардан бўлиб, ифодаланишига кўра икки хил бўлади:

³¹ Падучева Е.М. Высказывание и его соотносённость с действительностью. М., 1985. С. 165.

³² Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений. М., 1974. С.6.

1) субстантив кўрсатиш олмошлари билан ифодаланган дейктик белги. Бу гуруҳга отлашган ҳолда, отга хос хусусиятларни ўзида акс эттирувчи *бу, шу, у, ўша* кўрсатиш олмошлари киради: *Кейин ўртада Янгибоев бор, дангалини ўша етказиб турарди бизга (Ў.Усмонов). Букротнинг айтишича, нўхатда икки модда бордир. Булар қайнатиш билан ундан ажралади («Ибн Сино...»).*

2) ишора гуруҳи билан ифодаланган дейктик белги. Бундай дейктик белгилар таркибида кўрсатиш олмошларидан ташқари турли сўзлар қатнашади. Бу сўзлар кўрсатиш олмошлари билан биргаликда анафорик тизим ичида **и ш о р а г у р у ҳ и н и** (ИГ) ташкил этади:³³ *Аббосхон Тоткентда яшайди. У шу шаҳарда тугилиб ўсган (С.Барноев). Ишора гуруҳлари (ИГ) материал жиҳатдан икки хил бўлади:*

а) реализатор такрорланиб қатнашувчи ишора гуруҳи. Бунда ишора қилинаётган реализатор ишора гуруҳининг ичида такрорланиб қатнашади: *Ақли одамлар йигилиб бир ишни бошламоқчи бўлсалар, у иш ҳақда маслаҳатлашиб яхши фикр юритадилар ва оқибатиш ўйлайдилар ("Оз-оз ўрганиб...").*

б) реализатор маъносини турли йўсинда ифодалайдиган сўзлар қатнашувчи ишора гуруҳи. Бунда ишора гуруҳи таркибида реализатор билан турлича муносабатга киришадиган сўзлар қатнашади. Бу жиҳатдан қуйидаги муносабат турларини кўрсатиш мумкин.

4. Ишора гуруҳи билан реализатор ўртасидаги муносабатлар

1) бу сўзлар реализатор билан "тур-жинс" муносабатига киришадилар. Бунда турдош от реализатор ҳисобланса, ишора гуруҳидаги сўз атоқли от бўлиб келади: *Нега унда бош ўгли, обрўли, давлати ошиб-тошиб ётган шу Мирҳосили мундай бир очилиб-сочилиб, хурсанд юрмайди сира? (Ў.Усмонов). Баъзан бунинг тескариси учрайди, яъни реализатор атоқли от билан ифодаланиб, турдош от ишора гуруҳи ичида қатнашади: *Муҳсин гуптининг аввалги гапи иккала шотирига, от ҳақидагиси Турсуналига**

³³ Падучева Е.М. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М., 1985. С.158.

қаратилганди. Суяги бузуқ, найнов бу **йигит** жуда бақувват, лекин кўрқоқ эди (З. Аълам).

2) бу сўзлар реализатор орқали ифодаланган шахснинг ташки қиёфаси, социал аҳволини, касбини, унвонини, илмий даражасини ифодалайди: *Жиккаккина оқ-сарикдан келган, кўзойнакли, калладор одамни эслади. Наҳотки ўша олим бу?! (Ў.Усмонов).*

3) бу сўзлар реализатор билан синонимик характерда бўлади; *Қаландарнинг ҳар гапида: "Аралашманг, мени ерга уряпсиз!" деган мазмун бор эди. Кейинги жумласида эса бу оҳанг анча кўпайганди (З.Аълам).* Бу синоним сўз ситуатив, контекстуал табиатга эга бўлиши мумкин: *Саҳар пайти – ҳатто турма ҳам маст уйқуда эди. Тошмаматнинг юраги дук-дук уриб кетди, бу жаҳаннамда ҳар қандай риёкорлик бўлиши мумкин, ким билиб ўтирибди (Ў.Усмонов).*

4) бу сўзлар умумлашган маънони ифодалаб, бир қанча реализаторларни умумлаштириб келади: *Шижоат – ботирлик, мардлик билан ишга киришиши, матонат эса бардошлилик, мустаҳкам ва қатъий иродали, деган сўздир. Бу хислатларга эга бўлган киши бахт-саодатга эришади (Ў.Усмонов).* Бу ерда "тур-жинс" муносабати эмас, балки сифат муносабатлари ифодаланган.

5) бу сўзлар реализаторни тавсифловчи адективлашган белги ифодаловчи сўз бўлиб, реализатор ўрнида алмашиб келади: ... *Чунки Азизни ўзи тишиқлаб олгани билан кейин нима бўлиши номаълум. У лапашанг ҳам ким нима деса - "хўп" (Ў.Усмонов).*

6) бу сўз реализатор маъносини ойдинлаштириб келадиган сўз ҳисобланади: *Ўзи бировдан ранжисанг, кўпроқ ўша одамни ўйлай-верасан (С. Барноев).*

5. Ишора гуруҳларининг таркибий жиҳатдан турлари

Ишора гуруҳларини ташкил этувчи компонентларнинг (кўрсатиш олмошларидан ташқари) табиатидан келиб чиқиб, бу гуруҳларни яна иккига ажратиш мумкин:

1) эркин ишора гуруҳлари. Булар таркибидаги сўзлар эркин жойлашган бўлиб, улар нутқ пайтидагина ўзаро муносабатга киришадилар, нутқдан ташқарида эса ажралиб кетишлари мумкин. Бундан ташқари, бу гуруҳ компонентлари орасига бошқа сўзларни киритса бўлади: *Бир вақт куёвингиз палон хизматкорларингиз жуда яхши йигит экан, у йигитни манга бера қолсинлар, деган эди*

(Ойбек). Бу мисолдаги "у йигит" сўзлари ишора гуруҳи ҳисобланиб, улар эркин равишда ажралиб кетишлари мумкин, улар ўзларининг маъноларини йўқотган эмас. Яна бир мисол: *Демак, чиройлиман деб ўзига бино қўйиб юрган, яъни ҳозиргина сиз кўрган "чирой" билан яшаш хаёлини қилган "ғўзал" бир ҳақиқатни назардан қочирган. Бу инсоний ҳақиқат шундай (М.Исмоилов).* Ишора гуруҳига кирувчи "бу ҳақиқат" сўзлари орасига "инсоний" сўзининг киритилганлиги кўриниб турибди.

Демак, эркин ишора гуруҳлари қуйидаги хусусиятлари билан тавсифланади:

а) таркибидаги сўзлар орасидаги муносабатлар эркин бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил саволга жавоб бўлади;

б) бу ишора гуруҳлари нутқ пайтидагина тузилиб, ундан ташқарида парчаланиб кетиши мумкин. Улар нутқ ҳодисалари бўлиб, тил даражасига кўтарилмаган;

в) бу ишора гуруҳлари компонентлари орасига бошқа сўзларни киритиш мумкин.

2) **турғун ишора гуруҳлари.** Бу гуруҳлар нутқдан ташқарида ҳам мавжуд бўлиб, улар тил ҳодисаларига айланаётган ёки айланган бирикмалардир. Сўзловчи бу бирикмаларни нутқда қўллаганда уларни таркибий бўлакларга ажратмасдан, яхлитлигича, механик равишда қўллаётган. Масалан: *Агар Йўлчи Нурунинг уйига кетиб қолса, у вақт нима қилади?* (Ойбек).

Бу бирикмаларнинг қисмлари алоҳида, мустақил саволларга жавоб бўлмасдан, яхлитлигича, бирикманинг ўзи битта саволга жавоб бўлади. Юқоридаги бирикмага иккита қайси? ва нима? сўроқларини бериб бўлмайди, балки қачон? деган битта сўроқ берилади, холос.

Бу бирикмалар орасидаги синтактик алоқалар ҳам деярли сезилмайдиган даражага келган, яъни уларга қўшиладиган қўшимчалар ё ўз грамматик маъноларини йўқотган ёки бу қўшимчалар кўпинча тушириб қолдирилади: *Салтанат уни кўриб, юраги шувиллаб кетди. Шу пайт Йўлдош худди у томонга термилиб, уни кўриб қолгандай бир сония таққа тўхтади (Ў.Усмонов).* Бу мисолдаги *шу пайт* ишора гуруҳининг иккинчи қисмига қўшиладиган *-да* қўшимчаси туширилган. Бу бирикмаларнинг иккинчи компонентлари, кўпинча, ўз луғавий маъноларини йўқотган бўлади, шу сабабли уларнинг таркибида айрим кўмакчиларнинг иштирок

этиши ҳам бежиз эмас: *Шу билан, йигитлар, Саидазимбой мени отбоқар қилиб қўйди (Ғ.Ғулом)*. Бу мисолдаги ишора гуруҳини ҳосил қилган *шу билан* бирикмаси олдинги фикрга яқун яшаш учун қўлланган, унинг иккинчи компоненти *билан* кўмакчиси ҳисобланади.

Бу бирикмалар таркибидаги иккинчи компонент табиати жиҳатидан уларни қуйидаги икки гуруҳчага ажратиш мумкин:

а) **иккинчи қисми мустақил қўлланадиган ишора гуруҳлари.** Булар таркибидаги иккинчи компонентлар ҳали ўз мустақиллигини йўқотмаган, ўзлари мустақил қўлланиши мумкин. Буларга қуйидаги бирикмалар киради: *шу аҳволда, шу вазиятда, бу пайт, шу пайт, у пайт, ўша пайт, шу йил(и), ўша йил(и), бу йил, бу кун, ўша кун(и), у кун(и), шу ўтиришда, шу кайфиятда, ўша ерда, шу ерда, бу ерда, у ерда, бу ёқда, шу ёқда, ўша ёқда, у ёқда, шу ниятда, шу мақсадда, шу атрофда, бу яқинда, шу соатда, ўша соатда, шу орада, бу орада, шу кеча, бу кеча, ўша кеча, у кеча, бу гал, шу гал, у гал, шунга ўхшаш, шунга ўхшаган, шунга қарамай, шу жумладан, шу даражада, шу жиҳатдан, шу ўртада, бу тарафда, у тарафда, бу ўртада* ва х.

б) **иккинчи қисми мустақил қўлланмайдиган ишора гуруҳлари.** Бу бирикмаларнинг бир гуруҳидаги иккинчи компонент кўмакчилар бўлса, иккинчи гуруҳдаги маъно ифодаламайдиган қисм маълум сўзлар туркумига киритилмасдан келиняпти. **Биринчи гуруҳга** қуйидаги бирикмалар киради: *шу билан, бунинг устига, бундан ташқари, шундан бери, шундан буён, унга сари, бунга сари, шу сингари, бу сингари, шунинг учун, бунинг учун, шу қадар, шундан кейин, бундан кейин, ундан кейин, шундан сўнг, бундан сўнг, бу ҳақда, бу тўғрида, шу тўғрида, бу хусусда, шу каби, бу каби.* **Иккинчи гуруҳга** қуйидагалар киради: *шу зайлда, шу заҳоти, ўша заҳоти, шу топда, ўша топда, шу чоқда, у чоқда, бу чоқда, шу йўсин(да), бу йўсин(да), ўша йўсин(да), шу тахлит, бу тахлит, шу туфайли, бу туфайли, ўша қўйи, шу қўйи, шунга мувофиқ, бунга мувофиқ* ва б.

Турғун ишора гуруҳлари қуйидаги хусусиятлари билан тавсифланади:

а) булар асосан, тил ҳодисаси даражасига кўтарилган бирикмалардир;

б) бу гуруҳлар таркибидаги сўз шаклларининг грамматик-синтагматик алоқалари зичлашган бўлиб, улар ҳар қайсиси мустақил қўлланганда, маъно(мазмун) хусусияти йўқолади;

в) бу гуруҳлар таркибида кўпинча ёрдамчи сўзлар ҳам қатнашади;

г) бу бирикмаларнинг айримлари равиш туркумига, айримлари ёрдамчи сўзлар туркумига алоқадордир.

Албатта, биз мазкур бирикмаларнинг туркуми масаласини ҳал қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаганмиз. Биз фақат бу бирикмаларни анафорик тизим ичида тутган ўрни жиҳатидангина текширишни мўлжалладик ва уларнинг ишора гуруҳлари тарзидаги ролини, реализаторга муносабатлари масаласини ҳал қилишга уриндик.

6. Дейктик белгиларнинг маъно жиҳатидан турлари

1) **шахс маъносини ифодаловчи дейктик белги.** Бунда кўрсатиш олмоши билан қўлланган сўз биргаликда шахс маъносини ифодалайди ёки кўрсатиш олмошининг ўзи шахсга ишора қилади: *Бир одамнинг ножўя ишларидан эл ибрат олса, у одам бадбахт одамдир ("Оз-оз..."). Энг ёмони Толмас Азимов-чи? Мен ахмоқ ўшани одам деб ишга олиб ўтирибман (Ў.Усмонов).*

2) **предмет маъносини ифодаловчи дейктик белги.** Бунда ҳам ишора гуруҳи ёки субстантивлашган кўрсатиш олмоши предметга ишора қилади: *Кунлар қилган ишларингизни кўрсатувчи дафтарлардир, бу дафтарларга ёмон ишлар ёзилмаслигига зайрат қилинг ("Оз-оз...").*

3) **ўрин маъносини ифодаловчи дейктик белги.** Бунда ўрин маъносини ифодаловчи сўзларга ишора қилинади: *Тирикчилик, кўнгил очиш, қариндош-уруғ, ошна-оғайниларни учратиш, янги таниш орттириш, можсаро билан эскиларидан ажралиш – бари аксарият бозорда рўй берган. Масхарабозлар, дорбозлар шунда жамланиб турфа ўйинлар кўрсатишган (З. Аълам). Кейин иккинчи уйга ўтди. Бу уйда ҳар вақт Мирзакаримбой ўтирар эди (Ойбек).*

4) **пайт маъносини ифодаловчи дейктик белги.** Бунда кўрсатиш олмошининг ёлғиз ўзи ёки пайт, чоғ, заҳоти, замон, йил, кун, асно, сония, дақиқа, соат ва бошқа пайт маъносини ифодаловчи сўзлар билан биргаликда ишора гуруҳларини ташкил этади: *Жавоб*

бўлмагач, изига қайтмоқ учун ўғирилди. Шунда Асадбек жонҳолат-да "Жалил!" деб бақирди-да, ҳовлига отилди (Т.Малик). Бу ерда реализатор кўшма гап билан ифодаланган (бу ҳақда кейинга бўлимда сўз юритилади). *Мабодо давлатим қўлдан кетса, у чоқда қанча самимий дўстим борлигини билиб оламан ("Оз-оз...")*.

5) ҳолат маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш оломошлари *тахлит, йўсин, зайлда* каби сўзлар билан биргаликда ишора гуруҳини ташкил этади ва олдинги гапга ишора қилади: *Ўкинаман, ўз-ўзимни койийман, баъзан-баъзан йиглаб кўяман. Аммо шу ҳолда уйга қайтиш қийин (Ғ.Ғулом)*. Баъзан ҳолат ифодаловчи бошқа сўзлар ҳам ишора гуруҳида қатнашиши мумкин: *Кейин у "у-увифф" деди-ю, оёгини хотинининг қўлларидан силтаб суғуриб, лапанглаб борганча ўзини диванга ташлади. ...Азиз шу ётганча қанча ётди, билмайди (Ў.Усмонов)*.

6) сабаб маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш оломошларининг ёлғиз ўзи келиб ёки сабабли, туфайли, учун сўзлари билан биргаликда ишора гуруҳини ташкил этган ҳолда реализаторга ишора қилади: - *Одамларми? - Ҳузринди ҳозир шуни уйлаб ўтирган эди. Шу сабабли жавобни кечиктирмади (Т.Малик)*. *Дадам баджаҳл одам эдилар, балки шундан ёдимда қолгандир (Ў.Усмонов)*.

7) мақсад маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш оломоши, асосан, *шу мақсадда, ниятда* сўзлари билан ишора гуруҳини ташкил қилади ва реализаторга (антецедентга) ишора қилади: *У шундай кишига ёки шундай ошланинг қизига уйланиши керак эдики, бу қариндошлик уни амал ва обрў чўққисига сакрашига бир трамплин ролини ўйнасин. Эсини танибдики, шу ниятда (Ш.)*.

8) даража маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш оломошлари *даражада, қадар* сўзлари билан биргаликда реализаторга ишора қилади: *Нега бундай? Марказий Комитетнинг масъул ходими, бўлим мудури айтибди-ю, шунгаям бўйин бергилари келмайди-я! Қайтага тескарисини қилиб, ишдан ҳайдамоқчи... Вой тавба! Вой, тавба! Шу даражада ўзларига бино қўйиб, ўзлари хон, кўланқалари майдон бўлиб кетганлари-да, бу! (Ў.Усмонов)*

9) яқунлаш маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш оломошлари *билан* сўзига боғланиб ишора гуруҳини ташкил этади: - *Агар бошқа саволлар, таклифлар бўлмаса, шу билан*

кенгайтирилган советимиз тугади, ўртоқлар, - деди одати бўйича кўзойнагини алмаштириб (Ў.Усмонов).

10) тўсиқсизлик маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш олмошлари қарамай, қарамасдан, ҳам сўзларидан бирига боғланган ҳолда ишора гуруҳини ташкил қилади: *Асадбек у билан салкам ўттиз йил бирга умр кўриб, бирон марта урмаган, сўкмаган эди. Шунга қарамай, хотини ундан кўрқар эди (Т.Малик). Раис райкомдан келганлар билан банд экан, шунда ҳам Азизни яхши қаршилади (Ў.Усмонов).*

11) ўхшатиш маъносини ифодалайдиган дейктик белги. Бунда шу кўрсатиш олмоши ўхшаш, ўхшаган, сингарини, каби сўзларига боғланиб ишора гуруҳини ҳосил қилади: *Дастурхонда туз, сирка ва шуларга ўхшаган нарсалар бўлса, кўлингиздаги луқмани уларга ботириб еманг... ("Оз-оз...").*

12) шарт маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш олмошлари мустақил равишда шарт маъносини ифодалайди: *Домла, ҳозиргина у кишининг қайноталари телефон қилган эдилар, Қосимовнинг онаси вафот этибди.- деди, - ... унда менга Бобоқулов билан местком раисини чақиринг (Ў.Усмонов).*

13) объект маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш олмошлари ҳақида, тўғрисида, борада, хусусда сўзлари билан боғланиб ишора гуруҳини ҳосил қилади: *Уруш бошлангандан буён мактаб ремонт қилинмагани учун анча ши йиғилган, бу тўғрида гаплашмасдан илож йўқ (О. Ёқубов).*

14) ажратиш маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда шу кўрсатиш олмоши жумладан сўзи билан боғланиб, ишора гуруҳини ҳосил қилади: *Вильтнинг ватани Марказий Америка, шу жумладан, Мексика... (Ў.Усмонов).*

15) натижа маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда кўрсатиш олмошлари натижада, оқибатда сўзлари билан боғланиб, ишора гуруҳи ҳосил қилади: *Ер тагидан ўтказилган бу йўл уйга бемалол кириб-чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида олборим ҳам анча кенгайди (Д. Дефо).*

7. Коррелятив жуфтлик кўринишидаги дейктик белгилар

Дейктик белгининг яна шундай турлари мавжудки, улар кўшма гаплар таркибида сўроқ олмошлари билан сўроқ/жавоб тарзида

коррелятив жуфтлик ҳосил қилади. Бу жуфтлик баъзи дарслик ва илмий ишларда "нисбий сўзлар" номи билан аталиб, эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар сифатида кўрсатилади³⁴. Шу ўринда "нисбий сўзлар" атамасига аниқлик киритиш зарур. Бу атама "сўроқ/жавоб" жуфтлигининг биринчи компонентига тўғри келади, яъни бу жуфтликда қўлланган сўроқ олмошлари ўзининг сўроқ маъноларини йўқотиб, нисбийлик касб этади, лекин жавоб тариқасида эргашган қўшма гапнинг иккинчи қисмида қўлланадиган кўрсатиш олмошлари дейктик (соф ишора) маъноларини йўқотмайди. Шу сабабли бу олмошларни "нисбий сўз" деб аташ у қадар тўғри эмас. Биз бу жуфтликни ўзаро муносабатга киришган иккита сўзнинг (бу ўринда сўроқ ва кўрсатиш олмошлари) коррелятив жуфтлиги тарзида тушунамиз. Масалан: *Чалаверинг, нимани чертсангиз, ўша бизга ёқади (Ойбек)*. Бизнинг фикримизча, бу ерда сўроқ олмошлари ишора қилинаётган бўлакни ифодаласа, кўрсатиш олмоши дейктик белги (ДБ) ролини бажаради. Улар қўшма гап ичида бир-бири билан ўзаро мазмун жиҳатидан боғланган, шунинг натижасида қўшма гап қисмларини ҳам мазмунан боғлаётган коррелятив элементлардир. Бу ҳақда "Лингвистик терминлар луғати" да ҳам кўрсатиб ўтилган.³⁵

Биз тўплаган материал ҳозирги замон ўзбек адабий тилида қуйидаги коррелятив жуфтликлар мавжудлигини кўрсатди:

1) **шахсга ишора қилувчи коррелятив жуфтлик билан ифодаланган ДБ:**

Кимки – у : *Кимки қўп гапирса, у эл орасида обрўсиз бўлади ("Қобуснома")*.

Кимки – уни: *Кимки колхоз ерини нормадан кафтдай ортиқ олса, уни мен ашаддий душман деб биламан (Ойбек)*.

Кимки – ана у: *Колхозда авжи иш қайнаган пайтда кимки меҳнатнинг зўрини қидирибди – одамнинг сараси ана у (Ойбек)*.

Кимки – унинг: *Бу замонда, – давом эттиради сўзини Гулнор – Ким бой бўлса, унинг оғзи катта, тили узун (Ойбек)*.

Ким – ўша: *Бор тошингни тер, ким катайса қилган бўлса, бензинни ўша берсин (С. Аҳмад)*.

³⁴ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Тошкент, 1976. 410-412-бетлар.

³⁵ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С. 209-228.

Ким – ўшанинг: *Ким мендан қулса, худо буни ўшанинг бошига ҳам солади (П. Қ.).*

Ким – ўшанга: *Сехргар иблисни ким қўлга туширса, ўшанга олтидан ҳайкал қўйилади (Х. Тўхтабоев).*

Ким – ўшаники: ... *Ким нулдор, ким амалдор, ким мулкдор бўлса, кайф-сафо ўшаники (С. Абдулла).*

Ким – шунга: *Лақма енгил Лутфиниса бунга чиндан ишонар, астойдил хафаланар, ким кўринса, шунга кўз ёши қилар эди (Ойбек).*

Кимнинг – ўшанга: *Бу замонда кимнинг эжин чақаси кўп бўлса, одамлар ўшанга оғади (Ойбек).*

Кимнингки – ўшанинг: *Кимнингки нияти олижаноб, мақсади улуг бўлса ва бу дунёда менинг борлигимга қаттиқ ишонса, ўшанинг ёрдамчисиман.*

Кимнинг – ўша: *Демак, кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади, дебди-да дўсти (Ойбек).*

Кимда – уни: *Кимда гумонинг бўлса, уни кўздан қочирма, изига туш! (Ойбек).*

Кимники – ўшаники: *Аммо қўшин кимники бўлса, ҳокимият ҳам ўшаники (П. Қ.).*

2) предметга ишора қилувчи дейктик белгилар:

Нимаики – шуни: *Нимаики зарур бўлса, шуни қиламиз (Мирмуҳсин).*

Нималар – шуни: *Сен қўрқмасдан дадил яша, пешонангга нималар битилган бўлса, шуни қил (М.Горький).*

Нима – шу: *Бошқалар нима бўлса, мен ҳам шу-да (О.Ёқубов).*

Нима – ўша: *Дугонаси нима деган бўлса, ўша гапларни такрорлади (Х.Тўхтабоев).*

Нимани – шуни: *Сиз нимани истасангиз, мен ҳам шуни тилайман (С.Абдулла).*

Нимани – ўша: - *Чалаверинг, нимани чертсангиз, ўша бизга ёқади(Ойбек).*

Нимани – шунга: *Биз партиянинг солдатларимиз, - деди - райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз (П.Қ.).*

Нимаики – ўшанга: *Нимаики ишни тезлаштира, кучимизни тежаса, ўшанга ёпишамиз (Ойбек).*

Нима – ўшанга: *Бу гал Тошкентдан нима мақсадда чиққан бўлсангиз, ўшанга (А.Қод).*

Нима – шуни: *Майли, ким нима билан хурсанд бўлса, шуни қилсин, - деди Хулкар (П.Қ.).*

Нимага – ўшанга: *Ота нимага рози бўлса, қиз шунга бўйин эгади (Ойбек).*

Қайси – ўша: *Қайси мактаб ёки қайси бола шишани кўп йиғса, ўша мактаб ёки болага бир йил давомида текинга қовун ейиш ҳуқуқи бериладиган бўлди (Х.Тўхтабоев).*

Қайсисини – ўшанга: *Сиз қайсисини десангиз, ўшанга уйланишга розиман (Х.Тўхтабоев).*

Қайси – ўшандан: *Қайси моддага тўғри келса, ўшандан-да! (С. Аҳмад).*

Қай томон – уни: *Бундай вақтларда у ҳақ томонни эмас, қай томон обрўлироқ бўлса, порани кўпроқ берса, уни мудофаа этади (Ойбек).*

3) ўринга ишора қилувчи ДБ:

Қайси томонга – шу томонга: *Тарих қайси томонга бурилса, булар дарров шу томонга паррагини тўғрилайди-ю, фақат ўзининг тегирмонини юргизишининг пайдан бўлади (П.Қ.).*

Қаёққа – шу ёққа: *Қаёққа бошласанг, шу ёққа кетади (С.Аҳмад).*

Қаерни – ўша ер: *Одатда подшоҳлар қаерни пойтахт қилсалар, ўша ер кўпроқ обод бўлади (П.Қ.).*

Қаерга – у ерни: *Қаерга қадами тегса, у ерни бирпасда одамбop қилади-қўяди, - ўйлади ичида Ўктам (Ойбек).*

Қаерга – ўша ерга: *Назаримда, қаерга боришни ихтиёр қилсам, сеҳргар иблис ўша ерга мендан олдинроқ етиб, ишим тушиши мумкин бўлганларни сеҳрлаб, қалбини музга айлантириб қўймоқда эди (Х.Тўхтабоев).*

Қаерда – ўша ерда: *Эр қаерда бўлса, хотин ҳам ўша ерда бўлишини биладилар (П.Қ.).*

Қаердаки – ўша жойда: *Қаердаки эрлар билан аёллар бир-бирларини астойдил қадрласа, ўша жойда икки томоннинг ҳам қадр-қиммати кўтарилиб кетяпти (П.Қ.).*

Қаерда – у ерда: *... Қаерда ёш-яланг тўпланган бўлса, катта чойхона ё гузар бўлса, у ерда ўйин кўрсатади (Ойбек).*

Қаерда – шу ерда: *... Қаерда большевик бўлса, шу ерда галва! - деди меҳмонларга қараб (Ойбек).*

4) пайт маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда ишора гуруҳи кўринишидаги дейктик белги пайт маъносини ифодалаб, ишора қилади:

Қай вақтда – шу вақтда: *Киши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қачонки, у ўртоқ ... (А.Қ.)*

5) Даража маъносини ифодаловчи дейктик белги. Бунда олмош даражанинг ортиқлигини ифодалайди:

Қанчалик – ундан ҳам: *Йўл қурилиши учун самосвал қанчалик зарур бўлса, биз учун ҳозир автомобиль ундан ҳам зарур... (Ж.Абд.)*

8. Реализатор ва унинг турлари

Энди реализаторнинг табиатидан келиб чиққан ҳолда унинг хусусиятларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Бунда реализаторнинг қандай нутқ бўлагига тенг келиши ҳисобга олинади ва у қуйидаги турларга ажратилади:

1. Гап бўлагига тенг келадиган реализатор. Бу хил реализаторлар ҳажм жиҳатидан муайян гап бўлагига тенг келади. Биз юқорида дейктик белгиларнинг маъно жиҳатидан турларини кўриб чиққан эдик. Дейктик белги ўзи ишора қилаётган, унинг маъносини реаллаштириб келадиган реализаторнинг маъносига мос келиши табиий ҳолдир, акс ҳолда анафорик қўлланиш мумкин бўлмас эди. Реализаторлар фақат дейктик белгилардан маъно жиҳатидан эмас, балки микдор жиҳатидан фарқ қилиши мумкин;

1) шахс ифодаловчи реализатор. Бунда реализатор конкрет шахс ёки умуман шахсни ифодалайди: *Чавқар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда миҳлангандай ўтирар, боя отдан йиқилган одам шу эканига ишониб бўлмас эди (П.Қ.).* Бу мисолда аниқ шахс ифода қилинган. - *Ўғлимни оёққа қўйсам кетардим қаландар бўлиб, - давом этди Абди. - Шу ўғлим деб юрибман (З. Аълам).*

Баъзан шахснинг белгиси ёки ҳаракат орқали ифодаланган белгиси тўғридан-тўғри шахс сифатида берилади, бошқача айтганда, реализатор отлашган сифат ёки сифатдош билан ифодаланган бўлади: *Мен бурни гажилганга борай, ўшаниси оёгини тираб турибди (Саҳмад). Янгисини топган экан, ўша билан овора (Т.Малик).*

Микдор билдирувчи сўз (сон) ҳам шахс маъносида келиб, реализатор ролини бажаради: - *Анови ерда биттаси ўтирибди,*

ўшани ҳам олиб кетишимиз керак, - деди нафратдан қалтириб (Ў.Усмонов).

2) предмет маъносини ифодаловчи реализатор. Бунда реализатор конкрет ёки мавҳум предметни ифодалаши мумкин: *Зулфиқоровнинг бу сўздан кейин кўтарилиши аниқ бўлган кулги фақат Исмоилжоннигина эмас, икковини ҳам гангитиб қўйиши аниқ эди. Саида мана шу кулгига фурсат бермади (А.Қ.). Жаҳолат кўп ёмон нарса, бу шундай бедод, шундай беомонки, измини бериб қўйган киши кейин аттанг дейди (М.Исмоилий).* Баъзан реализатор биттадан ортиқ бўлиши мумкин, яъни уюшган ҳолда келиши мумкин. Бунда дейктик белги уларнинг маъноларини умумлаштириб, жамлаб ифодалайди: *Карнай, сурнай, ногора – булар Тошкентга ярашади (П.Қ.).*

3) ҳаракат маъносини ифодаловчи реализатор. Дейктик белгининг бундай тури йўқ. Реализатор эса ҳаракат маъносини ифодалаши мумкин: *Маҳамат чатоқ одати бўйича ўз гапидан ўзи завқланиб, кўзини юмганча завқланиб, осмонга қараб вах-хохолаб кулди – Муҳиддин Жабборович бу бетакаллуф қилиқдан бўйнигача қизариб кетди (Ў. Усмонов).*

4) ўрин маъносини ифодаловчи реализатор. Бунда кўпинча ўрин маъносини ифодаловчи отлар реализатор вазифасини бажаради: *У қишлоққа қайтиб келди-ю, бутунлай шу ерда қолиб кетди (Ш.Р.).*

5) пайт маъносини ифодаловчи реализатор. Бунда кўпинча пайт маъносидаги отлар ёки равишлар реализатор вазифасида келади: *Пахта уругчилик соҳасида ҳозир - шу кунда, шу дақиқада қандай долзарб масала турибди! (Ў. Усмонов)*

2. Сўз бирикмасига тенг келадиган реализатор. Бунда гап бўлаклари ҳажм жиҳатидан кенгайиб келади. Бу реализаторлар қандай бирикма билан ифодаланишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1) субъект гуруҳи билан ифодаланган реализатор. Бунда субъект сўз бирикмаеи билан ифодаланган бўлади: *Айбингизни биз бўйнингизга қўйганимиз, бу мутлақо бошқа нарса! (Ў. Усмонов)*

2) объект гуруҳи билан ифодаланган реализатор. Бунда объект сўз бирикмаси билан ифодаланган бўлади ва ҳажм жиҳатидан кенгайди: *Унинг чўпонликка қайтмасдан туролмаслигини Хулкар ҳам*

сезар, буни ақли билан тушунар эди-ю, ammo юраги билан қабул қилолмас эди (П.Қ.).

3) релятив гуруҳ билан ифодаланган реализатор. Бунда ҳажм жиҳатидан кенгайган реализатор сабаб маъносини ифодалайдиган сўз бирикмаси билан ифодаланган бўлади: - *Нима учун байлашсансан! - уч-тўрт кун тарашанинг ёнида юриб, бировга дўқ қилиш: бировни бир-икки соб қолиш учун, сен ҳам шу (З. Аълам).*

4) атрибутив гуруҳ билан ифодаланган реализатор. Бунда белги маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланади: *Мана энди Расул Оллоёрович дабдурустдан ҳали ҳеч ким танимайдиган, бунинг устига яқингинада ҳамма уни довдир деб юрадиган хашаки бир болани шунақанги илмий анжуманга вакил қилиб йўллайпти (Ў. Усмонов).*

5) предикатив гуруҳ билан ифодаланган реализатор. Бунда предикат сўз бирикмаси билан ифодаланади: *Заргаров қийқириб кулди ва бунга ҳам қаноат қилмай ўрнидан туриб ўйинга тушди (А.Қ.).*

3. Гап билан ифодаланадиган реализатор. Бунда реализатор ҳажм жиҳатидан гапга тенг келади. Дейктик белги гап ёки гапларга тўлалигача ишора қилади. Бу жиҳатдан реализатор иштирок қиладиган контекст икки хилдир:

1) реализатор оддий (икки компонентли) қўшма гап таркибида қатнашади: *Гулнор нима ўйлайди, буни билиш керак (Ойбек).*

2) реализатор мураккаб қўшма гап (иккитадан ортик компонентли қўшма гап) таркибида иштирок этади, яъни камида иккита содда гап реализаторлик вазифасини бажаради: *Аmmo одам қариганда, кўнгли бироз нозиклашиб, иззатталаб бўлиб қолади. Сиз ақли йигитсиз-ку, буни тушунишингиз керак (Ў. Усмонов).*

4. Микроматн билан ифодаланган реализатор. Бунда дейктик белги бутун бир матнга, яъни бир мавзу атрофига бирлашган бутун бир нутқ бўлагига ишора қилади: - *Баъзи бир ёввойи навлар касалликларга зоят бардошли иммунитетга эга. Шунинг учун ҳам домла Сергей Матвеевичнинг маслаҳатлари билан ўз олдимга қўйган кичик бир мақсадим шуки, биринчидан, узоқ турдаги эркаклаган гўзалар ошласидан вильтга иммунитетни кучли навни ажратиб олдим, иккинчидан, ўша топилган нав асосида ирсият генетикасини ўрганишга уринялман, учинчидан, мени тўғри тушунинглар, агар қўлимдан келса,*

умрим, ақлим, имконим етса, вильтга чидамли нав яратишда янги бир услуб қўлламоқчиман. - Булар ҳаммаси хаёлдаги гаплар, ука, - деб луқма ташлади яна Муҳиддин Жабборович (Ў. Усмонов).

5. Реализатор билан дейктик белги ўртасидаги муносабат турлари

Мазкур муносабатлар анафорик тизимнинг моҳиятини ташкил этади. Бу муносабатларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Реализатор билан дейктик белгининг маъно жиҳатидан мос келиш-келмаслиги. Ҳажм жиҳатидан бир гап бўлагига тенг келадиган реализатор билан дейктик белги ўртасидаги маъновий муносабатлар қуйидагича бўлади:

1) ишора гуруҳи ичида реализатор такрорланиб келганида, маъновий мос келиш-келмаслик ҳақида гапиришга ўрин йўқ, албатта, булар ўзаро мос бўлиши табиийдир: *Кунлар қилган ишларингизни кўрсатувчи дафтарлардир, бу дафтарларга ёмон ишлар ёзилмаслигига ғайрат қилинг ("Оз-оз...")*.

2) реализатор маъноси ишора гуруҳида қатнашган сўз томонидан умумлаштириб ифодаланади: *Одам нима билан одам бўла олади! - Одамгарчилиги билан. Агар одамда шу хислат бўлмаса, унинг ҳайвондан фарқи йўқдир ("Оз-оз...")*. Бу мисолда тор маънодаги "одамгарчилик" сўзи кенг маънодаги "хислат" сўзи билан алмаштирилган.

Баъзан олмошнинг ўзи ҳам реализаторлар маъносини умумлаштириши мумкин: - *Театр, адабиёт, санъат, концерт – булар менинг жоним! – деди дона-дона қилиб (Н.Аминов)*.

3) реализатор сифат билан ифодаланса, ишора гуруҳидаги сўз от туркумига мансуб бўлади: *Ойнага қараган одам ўз юзини гўзал деб билса, ёмон ишлар қилиб, бу гўзалликка халал келтирмасин ("Оз-оз...")*.

4) баъзан реализатор кўплик маъносини ифодаласа ҳам, дейктик белги бирлик маъносида келиши мумкин: *Бурунги хизматлар бурунги! Аввало унга ҳамшиша муносиб бўлиш керак (Ў.Усмонов)*.

Реализатор таркибида сон иштирок қилганида, дейктик белги баъзан бирликда, баъзан кўплик шаклида келиши мумкин: *Букротнинг ёзишичи, нўхатда икки модда бордир. Булар қайнатиш билан ундан ажралади ("Ибн Сино..."). Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг (А.Қ.). Ҳажм жиҳатидан кенгайтирилган гап*

бўлагига тенг келадиган реализатор билан дейктик белги ўртасидаги маъновий муносабатлар юқоридаги муносабатлардан фарқ қилмайди. Ўзига хослиги шундаки, кўпинча бундай реализаторга ишора гуруҳи эмас, балки субстантивлашган кўрсатиш олмошининг ўзи ишора қилади: *Унинг чўпонликка қайтмасдан туролмаслигини Хулкар ҳам сезар, буни ақли билан тушунар эди-ю, аммо юраги билан қабул қилолмас эди (П.Қ.)*.

Баъзан дейктик белги ўзининг ишора қилиш хусусиятини қисман йўқотади, бундай пайтда у боғламага маъно жиҳатидан яқинлашади: *Айбингизни биз бўйнингизга қўйганимиз, бу мутлақо бошқа нарса! (Ў. Усмонов)*

Ҳажми гапга тенг реализатор билан дейктик белги ўртасидаги маъновий муносабатлар қуйидагича бўлади:

а) дейктик белги реализатор вазифасидаги олдинги гапга субъект сифатида ишора қилади: *Ўз ҳурматингни сақла, бу сенинг қўлингда ("Оз-оз...")*.

б) дейктик белги олдинги гапга объект сифатида ишора қилади: *Бир кунгина қилоққа бориб келсам, шунга нима дейсиз? (С. Аҳмад)*

3) дейктик белги реализатор вазифасидаги олдинги гапга атрибутив муносабат асосида ишора қилади. Бундай муносабат нисбатан кўчирма гапли қурилмаларда кўпроқ учрайди: *"Шум хабар келтирган!" - Шу фикр унинг танасидан жонни қувиб чиқара бошлади (Т. Малик)*.

4) дейктик белги реализаторга предикат сифатида ишора қилади: *Болани ўзига тортолмаган ўқитувчи бошқа ҳунар қилса ҳам бўлади, сизга маслаҳатим шу (С. Аҳмад)*.

5) дейктик белги реализаторга воқеа-ҳодисанинг бажарилиш пайти сифатида ишора қилади: *Уйнинг гиштини тўғри қўйиш керак, шунда иморат узоқ йиллар умр кўради (Мирмуҳсин)*.

а) дейктик белги реализаторга ўзи қатнашаётган гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажаралиш шарт сифатида ишора қилади. Бунда шарт маъноси пайт маъноси билан боғланган бўлади: *Борди-ю, ҳеч нима чиқмади, унда кейинроқ ишончли одамдан юбораман (Ойбек)*.

б) дейктик белги реализаторга ўзи қатнашаётган гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилиш сабаби сифатида ишора қилади: *Мен йиғласам, душманларим кулаётганга ўхшайди. Шундан доим қаҳр ёғилиб туради мендан (Ў. Усмонов)*.

8) дейктик белги олдинги гапга (реализаторга) ўзи қатнашаётган гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилишига тўсиқ бўлолмайдиган воқеа-ҳодиса сифатида ишора қилади: *Умматали кўчага чиққанида тун соат ўн бир бўлиб қолган, одамлар ҳаракати анча товсилган эди. Шунга қарамасдан нурга тўла кўча унинг кўзига жуда гавжум ва файзли кўринди (Ш.).*

Ҳажми микроматнга тенг келадиган реализатор билан дейктик белги ўртасидаги маъновий муносабатлар қуйидагича бўлади:

1) юқоридаги ҳажмдаги реализатор билан дейктик белги ўртасидаги муносабатларга ўхшаш бўлади: *Санъатимиздан ватанимиздаги халқлар мамнунми? Чиндан ҳам бу санъат уларга керакми? Ана шу муҳим! (Мирмуҳсин)*

2) реализатор персонаж монологик нутқига тегишли гаплардан иборат матндан тузилган бўлади, дейктик белги эса муаллиф гапи ичида қатнашади: *Бу ғўзаларнинг режими қандай бўлди? ...Қачон сузорилган? ...Мана шу саволларга тўла жавоб олиши керак эди (Ў. Усмонов).*

10. Реализатор билан дейктик белгининг статус жиҳатидан мос келиш-келмаслиги

Биз "статус" сўзи орқали реализатор ва дейктик белгининг ўзлари иштирок этаётган гап ичидаги вазифаларини ифодалаймиз. Бошқача айтганда, реализатор ва дейктик белги синтактик вазифалари жиҳатидан ўзаро бир-бирларига мос келиш-келмаслиги назарда тутилади:

1) реализатор ва дейктик белги статус жиҳатидан ўзаро мос келади: *Кейин ўртада Янгибоев бор, дангалини ўша етказиб турарди бизга (Ў. Усмонов).* Бу мисолда реализатор ҳам, дейктик белги ҳам субъект ўрнида келиб, эга вазифасини бажарган.

2) реализатор ва дейктик белги статус жиҳатидан ўзаро мос келмайди: *Анави ерда биттаси ўтирибди, ўшани ҳам олиб кетишимиз керак, - деди нафратдан қалтириб (Ў. Усмонов).* Бу мисолда реализатор субъектни ифодалаган бўлса, дейктик белги объектни ифодалаяпти.

Шундай қилиб, кўрсатиш олмошларининг анафорик қўлланиши тилда кўп учрайдиган ҳодиса бўлиб, бунда анафорик тизим ўз ичига референт, антецедент (реализатор) ва дейктик белгини қамраб олади.

3-§. Туб кўрсатиш олмошларининг катафорик амаллари (функциялари)

Бу қўлланиш яна препаратив қўлланиш деб ҳам юритилади.³⁶ Катафорик функция кўрсатиш олмошларининг ўзидан кейинги нутқий бўлакка ишора қилиши ва ўзидан кейинги реализатор томонидан маъно жиҳатидан реаллашишидир: *Сизларга қўйиладиган айб ҳам шу: жамоатчиликдан яшириб давлатни, халқни алдаб келгансизлар (Ў. Усмонов).*

Катафорик тизим (система) ҳам худди анафорик қўлланишга ўхшаб, референт, реализатор (антецедентга ўхшаш) ва дейктик белгини ўз ичига олади, фарқи шундаки, кўрсатиш олмоши олдин келиб, фикрни бошлаб беради ва кейинги қисм томонидан изоҳланади. Яна шуни айтиш керакки, "реализатор" термини анафорага нисбатан катафорик қўлланиш жараёнига кўпроқ мос келади, чунки кўрсатиш олмошларининг маънолари ҳақиқатан ҳам кейинги қисм (реализатор) ёрдамида реаллашади. Мана шу изоҳловчи, реаллаштирувчи қисм кўпинча гапга тенг келади. Айрим ўринлардагина сўзга (айрим гап бўлагига) тенг келиши мумкин.

Катафорик қўлланиш жараёнини ҳам анафорик қўлланиш жараёни каби таҳлил қиламиз.

1. Дейктик белги турлари

1. Дейктик белги қандай ифодаланганига кўра икки гуруҳга бўлинади:

1) субстантивлашган кўрсатиш олмошлари билан ифодаланган дейктик белги катафорик қўлланишда кўп учрайди. Бу вазифада асосан *шу* олмоши, қисман *бу*, *ўша* олмошлари қўлланади. *Ушбу*, *у* кўрсатиш олмошлари катафорик вазифаларда деярли қўлланмайди.

Шу олмоши бу вазифани бажаришда қуйидаги ўринларда келиши мумкин:

а) субъект бўлиб келади ва кейинги қисм томонидан изоҳланади: *Бироқ шуниси қувонтирадики, агар сабот билан иш тутса, орзуси ушалиши эҳтимолдан узоқ эмас! (О.Ё.)*

³⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. С.176.

б) **предикат** ўрнида келади ва кейинги қисм томонидан изоҳланади: *Буйруқ шу – бизникида қоласиз! (Мирмуҳсин)*

в) **объект** ўрнида келади ва кейинги қисм томонидан изоҳланади: *Шуни айтиб қўяй, кимсан Содиқжонбойваччадан совчи келди (К. Яшин).*

2) **ишора гуруҳи** билан ифодаланган дейктик белгининг катафорадаги ҳиссаси унча салмоқли эмас. Бундай дейктик белгилар куйидаги маъноларни ифодалайди:

а) **ҳолат, тарз** маънолари ифодаланади: *Қозон, чўмич, туз, қалампир, сув – ундан, қолган масаллиқларни шу йўсинда тақсим қилдик: гуруч билан сабзи – Йўлдошдан. Гўшт – Абдулла дўлвордан (Ғ.Ғулом).*

б) **ўрин** маъносини ифодалайди: *Ҳеч қаёққа бормайсан! Аравангни шу ерда – кўзимизнинг олдидан тузатасан! (З. Аълам)*

в) **пайт** маъносини ифодалайди: *Ўша Насриддин Афанди тушини айтиб келган кундагидек супада ўтираркан, режасининг зўрлигидан бир дақиқа тинч туролмасди (З. Аълам).*

г) **даража** маъносини ифодалайди: *Гўзалликнинг бу томони шу қадар кенг, шу қадар сертармоқки, уни айтган билан адо қилиб бўлмайди (М.Исмоилий).*

2. Реализатор турлари

1) **ҳажм жиҳатидан реализатор турлари:**

а) **ҳажми айрим гап бўлагига тенг реализатор.** Бу кўпинча содда гап таркибида учрайдиган реализатордир: *Товушни тиниқ қилади ва ўпкани ҳар нарсадан ортиқ озиклантиради, шунинг учун бундан, нўхат ундан ҳолвайтар қилинади ("Ибн Сино...").*

б) **ҳажми кенгайтирилган гап бўлагига тенг реализатор:** *Худди ана шу – ҳеч кимнинг ишонмаслиги Насриддин Афандига чўнг қурол бўлиб хизмат қилади (З.Аълам).*

в) **ҳажми гапга тенг келадиган реализатор.** Бунда содда ва қўшма гапга тенг келадиган реализатор назарда тутилади: *Шунга хурсандманки, улар "Элобод"ни бишишар экан (Ойбек).*

г) **ҳажми микроматнга тенг реализатор.** Бунинг амал қиладиган жойи кичик матнлар ҳисобланади: *Пешонам шу экан: нуқул тескариси бўлиб чиқади... шайтон йўлдан уриб, телефон қилиб ўтирибман-а, шу касофатга! (Ў. Усмонов)*

3. Катафорик қўлланишда дейктик белги билан реализатор ўртасидаги маъновий муносабатлар

Катафорик тизимда дейктик белги изоҳланувчи сўз сифатида қатнаша, реализатор изоҳловчи бўлак сифатида майдонга чиқади. Шуни назарда тутиб, кўпгина дарслик ва илмий ишларда кўрсатиш олмошлари изоҳланувчи сўз деб аталган³⁷. Бунда изоҳловчи бўлак билан изоҳланувчи бўлак ўртасидаги маъно муносабатлари қуйидагича бўлади:

а) дейктик белги билан реализатор ўзаро субъект муносабатида бўлади, яъни олдинги гап таркибидаги субъект ўрнидаги дейктик белги гапга тенг реализатор томонидан изоҳланади: *Аммо шуниси аниқ эдики, у Азизга, унинг оиласига юрак-юрагидан ачинарди...* (Ў. Усмонов). Кўпинча дейктик белги иштирок этган гап мазмуни модаллашиб, кириш бўлак даражасига яқинлашади: *Шуниси борки, Тошкентга йўли тушганда акаси албатта уникага бир кириб кетади* (Э. Аъзамов). Юқоридаги биринчи мисолда реализатор ДБ ўрнига қўйилса, улар ўртасидаги алоқа аниқ сезилиб туради: *Унинг Азизга, унинг оиласига юрак-юрагидан ачиниши аниқ эди*. Иккинчи мисолда эса реализаторни ДБ ўрнида қўллаш маъно жиҳатдан унчалик тўғри келмайди. *Шуниси борки, шуниси қизиққи тарзидаги бирикмалар ана шундай хусусиятларга эга.*

Ҳажми кенгайтирилган гап бўлагига тенг келадиган реализатор ҳам дейктик белги билан субъект муносабатига кириша олади: *Кўпчилик улар ўртасидаги адоватга шу, яъни Бекмирзаевнинг амалга ўтиролмаганлиги сабаб, деди* (Ў. Ҳошимов).

б) дейктик белги билан реализатор ўзаро предикатив муносабатга киришади, яъни дейктик белги предикат вазифасида келади ва реализатор томонидан маъно жиҳатидан реаллаштирилади: *Ўпонларнинг мендан илтимоси шуки, йўл ёқасига сардоба қурмоғимиз лозим* (Мирмуҳсин). *Шу кўрсатиш олмоши баъзан экан, бўлган эди, ўзи, иборат каби ва бошқа сўзлар билан биргаликда ишора гуруҳини ташкил этади: Лекин ёмони шу бўлганки, ўша йили овсини Попукой адо бўлди* (Мирмуҳсин).

Шу олмоши иштирок этадиган аввало шуки, рости шуки, энди шуки тоифасидаги қурилмаларни гап эмас, балки кириш бўлақлар

³⁷ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Тошкент, 1976. 412-бет.

деб аташ мумкин³⁸, чунки бу қурилмалар таркибидаги олмош ўрнига унинг маъносини реаллаштириб келаётган гап қўйилса, бу гап бирикмали предикат (кесим)ни ташкил эта олмайди: *Энди шуки, дадамнинг бутун умидлари сиздан (Ғ.Ғулом). Энди дадамнинг бутун умидлари сиздан.* Кўриняптики, бу ерда олмошнинг маъноси изоҳланаётгани йўқ.

3) дейктик белги ва реализатор ўзаро объект муносабатида бўлади. Бунда дейктик белги объектга ишора қилади ва реализатор томонидан маъно жиҳатидан реаллаштирилади: *Яна шунисига догманки, баъзи бир бойларимиз, баъзи савдогар болалари уларнинг сўзига ишонади (Ойбек).*

4) дейктик белги ва реализатор ўзаро сабаб муносабатига киришадилар, яъни реализаторни ифодаловчи гап дейктик белги иштирок этган гапнинг сабабини ифодалайди: *Шунга хурсандманки, улар "Элобод"ни билишар экан (Ойбек).*

5) дейктик белги ва реализатор ўзаро натижа муносабатида бўлади, яъни кўрсатиш олмоши иштирок этган ишора гуруҳи ўзи қатнашган гапдаги воқеанинг даражасини ифодаласа, реализатор бу воқеанинг натижасини ифодалайди: *Молга ҳирси шу даражада ошиб кетдики, овқатга ишлатиб юборган лаганини ҳам, уч-тўрт пиёлани ҳам йиғиштириб, сервантига терибди (Мирмуҳсин).*

6) дейктик белги бирор-бир иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини ифодалаб, унга ишора қилади, реализатор ана шу ҳолат, тарзни изоҳлаб келади: *Қозон, чўмич, туз, қалампир, сув – ундан, қолган масаллиқларни шу йўсинда тақсим қилдик: гуруч билан сабзи – Йўлдошдан. Гўшт – Абдулла дўлвордан, ёғ – мендан, қолган-қутган нарсалар – Пўлатхўжа муғомбирдан (Ғ.Ғулом).*

7) дейктик белги билан реализатор ўзаро пайт муносабатига киришадилар, яъни дейктик белги қандайдир мавҳум пайтга ишора қилади, реализатор эса бу пайт маъносини реаллаштиради: *Хў, ўша, газета мухбири иккови билан суҳбатлашган вақтида ҳам Маҳамат ака институтдаги кейинги борди-келдиларнинг бир чеккасини эшитиб, "тавба, олимлар орасида ҳам шундай бўладими", деб ажабланган эди (Ў.Усмонов).*

8) дейктик белги билан реализатор атрибутив муносабатга киришади, яъни кўрсатиш олмоши қандайдир мавҳум белгига ишора

³⁸ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Тошкент, 1976. 421-бет.

қилади, реализатор эса шу белги маъносини реаллаштиради: *Бадиянинг хаёлини бир лаҳза ўша, Хўжа Юсуф Андугоний келган базм ишғол қилди...* (Мирмуҳсин).

9) дейктик белги билан реализатор ўзаро ўрин муносабатига киришади, яъни кўрсатиш олмоши иштирок этган ишора гуруҳи мавҳум ўринга ишора қилади, реализатор эса бу ўрин маъносини реаллаштиради: *Каналнинг бош тўғони ўша ерда, Норинда қурилади* (С. Аҳмад).

Кўрсатиш олмошларининг катафорик функциялари ҳақида гапирганда шуни айтиш керакки, бу вазифа, айрим дарсликларда кўрсатилгандай фақат эргашган қўшма гап доираси билан чегараланиб қолмайди³⁹. Кўрсатиш олмошлари (айниқса, *шу* олмоши) нафақат эргашган қўшма гап қисмларини, балки боғловчисиз қўшма гап қисмларини ҳам мазмунан бириктиришда катта рол ўйнайди. Ҳатто содда гап таркибидаги уюшиқ бўлақлар маъноларини ҳам умумлаштириб, жамлаб ифодалаш учун қўлланади ва улар томонидан изоҳланиб, маъноси реаллашади. Ажратилган бўлақ томонидан изоҳланганда ҳам, яъни ажратилган бўлақ реализатор вазифасида келганида ҳам шу ҳолатни кўришимиз мумкин.

Кўрсатиш олмошларининг изоҳланувчанлик хусусияти микро-матн доирасида ҳам кузатилади, кўрсатиш олмошлари микроматнни мазмун жиҳатидан жипслаштирувчи энг муҳим воситалардан саналади⁴⁰.

Демак, кўрсатиш олмошларининг изоҳланувчанлиги уларнинг катафорик функциясидан бошқа нарса эмас.

4-§. Туб кўрсатиш олмошларининг коннотатив маънолари

Кўрсатиш олмошлари дейктик, анафорик ва катафорик маънолардан ташқари турли қўшимча маъноларни ҳам ифодалай олади.

Коннотация ҳодисаси тилда тез-тез учраб турадиган ҳодиса бўлиб, олмошлардан бошқа туркумларга ҳам хосдир. Бу хусусият ҳақида "Лингвистик терминлар луғати"да шундай дейилади: "Конно-

³⁹ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Тошкент, 1976. 412-бет.

⁴⁰ Тухсанов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности. Ташкент, 1987.

тация - 1.(Кўшимча маъно, бўёк, бўялганлик). Сўзнинг (ёки фикрнинг) кўшимча маъноси, унинг асосий маъноси устига кўшиладиган, турли хилдаги экспрессив – эмоционал баҳо обертонларни ифодалайдиган ва фикрга тантанаворлик, ўйинқароклик, эркинлик, бетакаллуфлик ва ҳ. бағишлайдиган кўшимча семантик ёки услубий оттенкалардир”⁴¹. Демак, коннотатив маъно асосий маъно устига кўшиладиган маънодир.

Кўрсатиш олмошларининг асосий маънолари дейктик, яъни кўрсатиш маъносидир. Ана шу кўрсатиш маъносидан ташқари олмошлар томонидан ифодаланадиган кўшимча маънолар уларнинг коннотатив маъноларидир.

Кўрсатиш олмошлари бундай маъноларни ифодалашига кўра қуйидагича ўзаро қарама-қарши қўйиб тадқиқ қилинди.

1. Хурмат маъносини ифодалаши жиҳатидан кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Бу икки аъзоли зиддиятда *бу*, *у* кўрсатиш олмошлари белгили аъзолар ҳисобланса, *шу*, *ўша*, *ушбу*, *анави*, *манави* олмошлари белгисиз аъзолар ҳисобланади. Демак таҳлил *бу*, *у* кўрсатиш олмошлари устида олиб борилиши керак.

Маълумки, *-лар* аффикси хурмат маъносини ифодаловчи унумли морфологик воситадир⁴². Бу кўшимча кўрсатиш олмошларига кўшилиб ҳам хурмат маъносини ифодалаши мумкин: *Ҳозир тўрт навқарни юбораман, Насриддин Афандимга кўшинг-да, буларнинг кўнгишларидек ишни ҳал этинг (З. Аълам)*. Бу ерда Насриддин Афандига “*булар*” кўрсатиш олмоши ёрдамида хурмат билан ишора қилинапти.

У, *бу* кўрсатиш олмошлари *киши* сўзи билан боғланган ҳолда хурмат маъносини ифодалаши мумкин: *Сизнинг ажойиб хотинингиз бор. Мен у кишини саҳнада кўп кўрганман (П. Қ.)*.

Бу олмошлар *зот* сўзи билан биргаликда ҳам хурмат маъносини ифодалаши мумкин: *Устозга айтганда у зот бу тадбирни маъқуллаб, Бабракнинг елкасига қоққанини бошқалар ҳам кўрган эди (Мирмуҳсин)*.

⁴¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С.203-204.

⁴² Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Расулов И., Ҳожиев А., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. 244-бет.

2. Беписандлик маъносини ифодалаши жиҳатидан кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Беписандлик маъноси ҳам кўрсатиш олмашларининг барчасига хос эмас, албатта. *Бу, шу, ўша, анави, манави* олмашлари бундай маънони ифодалай олса, *у, ушбу* кўрсатиш олмашлари бундай хусусиятга эга эмас. Беписандлик маъноси асосан субстантивлашган формадаги кўрсатиш олмашлари томонидан ифодаланади.

Шу олмаши субстантив шаклда шахсга ишора қилади ва бир вақтнинг ўзида унга нисбатан беписандлик ҳам ифодаланади: *Сизни деб қилишяпти-ку, вилтнинг давосини топшмоқчи, - шу ерда Маҳамат чатоқ "шу-я, шу топадими?!" дегандай Азизга наст назар билан ўқрайиб қаради (Ў. Усмонов).*

Бу кўрсатиш олмаши ҳам субстантив шаклда шахсга ишора қилади ва беписандлик маъносини ифодалайди: *Аваз бир лаҳзада уни мана шу орзусидан маҳрум қилди. "Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегмоқчи?" деган ўй Холбекнинг вужудини қақшатиб юборди (П.Қ.).*

Манави олмаши ҳам субстантив формада нарсага ишора қилади ва беписандлик маъносини ифодалайди: *- Азизжон,- деди, - ишқилиб, у-бу чиқай деяптими манавиларингиздан? - у ҳамон қўлида ўйнаб ўтирган пичогининг учи билан майдонга ишора қилди (Ў.Усмонов).* Бу мисолда жуфтланиб келган *у-бу* олмашлари ҳам беписандликни ифодалаш учун хизмат қиляпти.

Ўша, бу кўрсатиш олмашлари отлашмаган формада ҳам беписандликни ифодалаши мумкин: *Санобарларда ҳаммаси жўнгина бўлган эди. Ойиси тиккан хонатласда бораверган ўша ЗАГСига (Ў.Усмонов). Бу бола,- деди Отақўзи салмоқлаб,- жа... ҳаддидан ошиб кетибди (О.Ёқубов).*

3. Ўта салбий муносабатни ифодалаши жиҳатидан кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Бу маъно беписандлик маъносига нисбатан анча кучлидир, бунда душманлик туйғулари ҳам акс эттирилиши мумкин. *Шу* сабабли кўрсатиш олмашлари асосан шахсга ишора қилиш жараёнида салбий муносабат ифодаловчи восита бўлиб хизмат қилади. Бу маъно кўрсатиш олмашларидан *бу, шу, ўша, анави*

кабиларга хос бўлиб, *ушбу*, *у* олмошлари бундай хусусиятга эга эмас. *Бу* олмоши шахсга ишора қилади ва унга бўлган салбий муносабатни ҳам акс эттиради: *Мен биламан, бу Баҳромов барибир менга дўст бўлмайди (П.Қ.)*. Мазкур олмош отлашган шаклда ҳам шундай маънони ифодалаш мумкин: *Саида ҳайрон бўлди: нега бу мени ҳадеб жанжалга тортаётибди? (А.Қ.)*

Бу олмошининг *муттаҳам*, *аблаҳ*, *олифта*, *бетамиз*, *ер ютгур*, *лағнати*, *иркит*, *исқирт*, *қўсқи*, *ярамас* каби салбий хусусиятларни ифодаловчи сўзлар билан боғланиб келиши ҳам бежиз бўлмаса керак: *Ҳой нас! Сен нега бу қўсқига ялинасан! (З. Аълам)*

Шу олмоши ҳам шахсга ишора қилиб, унга нисбатан салбий муносабатни ифодалайди: *Э, шу Закияси! Бошини суқмаган, қошигини тикмаган жойи йўқ (Ў. Усмонов)*.

Ўша олмоши ҳам отлашган тарзда салбийлик маъносини ифодалайди: *Кўйинг, садқаи гап кетсин ўшаларингиздан, - деди (Ў.Усмонов)*. Бу олмош отлашмаган ҳолатда салбий маъно ифодаловчи сўзларга боғланиб келади: *Бошингга бирон иш тушса, ўша манжсалақиларинг қутқарадимми?! (Ў.Усмонов)*

Анови олмоши ҳам салбий маънони ифодалаш учун қўлланади: *Эртага колхозингизга олиб борамиз энди. Ўша ерда, халқ ичида юзлаштирамиз. Тарозибонлар, анови Янгибоевингиз қамоқда (Ў. Усмонов)*.

4. Сўкиш, ҳақорат маъноларини ифодалаш жихатидаи кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Бу маъно фақат *ўша* кўрсатиш олмошигагина хос бўлиб, бошқа кўрсатиш олмошлари бундай маънони ифодаламайди. Сўкиш, ҳақорат маънолари, фикримизча, юқоридаги ўта салбийлик маъноларининг давоми бўлиб, ўта кўпол, уятли сўкиш сўзлари ёзувда туширилади-да, уларга хос маънонинг бир қисми олмошга юкланади. Туширилган сўз ўрнида ёзувда кўп нуқта қўйилади: - *Ҳе, айилнинг билан, сени ўша ... - отам қаттиқ сўкинди (Н.Аминов)*.

5. Таъкид маъносини ифодалаш жихатидан кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Бу маъно, асосан, *бу* ва *шу* олмошларига хос бўлиб, қолган кўрсатиш олмошлари таъкидлаш, кучайтириш хусусиятларига унчалик эга эмас.

Шу олмоши таъкид маъносини ифодалайди: *Справкани бугун бераверинг, тулини эртага келтириб бераман, дея шу ёлвордим, шу ёлвордим... (Х.Тўхтабоев).*

Бу кўрсатиш олмоши ҳам таъкид, урғу бериш хусусиятига эга: *Фанда жасорат керак эмиш! Вой, бу сиёсатдонлар-эй! (Ў.Усмонов)*

Мазкур олмошлар таъкид, кучайтириш маъноларини ифодалаб, юкламаларга яқинлашади, лекин юқоридаги маънолари матн, гап семантикаси билан узвий равишда боғланади ҳамда у нутқий ҳолат ҳисобланади.

6. Ноаниқлик, гумон маъноларини ифодалаши жиҳатидан кўрсатиш олмошларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши

Бу маънолар кўрсатиш олмошларининг *бу, шу, анави/анови* каби турларига хос бўлиб, қолган кўрсатиш олмошлари буни ифодаламайди.

Нутқ давомида сўзловчи ўз фикрини айтишда пауза қилади, гапиришга иккиланади. Ана шундай пайтларда юқоридаги олмошларни қўллайди ва юзага келган паузани тўлдиради. Бу вазифани бажариш жараёнида юқоридаги кўрсатиш олмошлари ноаниқлик, гумон маъноларини ифодалайди.

Бу олмоши шундай вазифада келади: - *Ҳа, тузук, - деди Башир-жон негадир қизариб илжаяркан. - Қалай, бу ... бизнинг секретаримиз ўзларига маъқулми? (Н.Аминов)*

Анави/анови олмоши ҳам шундай маънони ифодалайди: *Гапларига тўймайсиз, анови... нимаям деди-я? (Ў.Усмонов)*

Шу олмоши ҳам паузани тўлдириш учун қўлланиб, ноаниқлик маъносини ифодалайди: - *Қаёққа қочади? Нима қилади қочиб? -Ҳа, шу... кечаси ҳандалакка борувдик, шу... Машираб қўлга тушиб қолди (О.Ёқубов).* Бу олмош баъзан "ҳалиги" сўзи билан бирга келиши мумкин: -*Гулихон... шу ҳалиги... - Нима ҳалиги? (Х.Тўхтабоев)* Паузани тўлдириш учун қўлланган кўрсатиш олмошлари конкрет бир нарсага, шахсга ишора қилмайди, уларнинг маънолари мавҳум бўлади.

7. Боғлама вазифасида қўлланиши жиҳатидан кўрсатиш олмошларининг ўзаро зиддият ҳосил қилиши

Мазкур вазифани бажариши жиҳатидан *бу* кўрсатиш олмоши бошқа кўрсатиш олмошларига зид қўйилади, чунки фақат *шу*

олмошгина вазифа жиҳатидан гап ичида боғламага яқинлашиб, эга ва кесимни боғловчи восита сифатида майдонга чиқади: *Халқ бу – чексиз хазина (Шукрулло)*. Бу олмошни кесимлик кўшимчаси *-дир* билан алмаштириш мумкин: *Халқ чексиз хазинадир*. Айрим дарсликларда боғлама вазифасини бажарувчи *бу* олмоши "**таъкидловчи элемент**" сифатида таърифланиб, у "эга билан кесим составини, қатъий чегаралаб кўрсатади",⁴³ дейилади.

Таъкидлаш маъноси мавжудлиги бу ўринда тўғри кўрсатиб ўтилган, лекин бу олмошни эга билан кесим составини "қатъий чегаралаб" кўрсатувчи график белгига тенглаштириш унчалик тўғри эмас. Эга билан кесим ўртасидаги чегарани тире билан ҳам белгилаш мумкин ва бу ёзувда қўлланади. Юқоридаги мисолларда *бу* кўрсатиш олмоши ўзининг анафорик амалига ўхшаган амални бажараётганини сезиш қийин эмас. Масалан: *Ишлаш – бу айтишгагина осон (Ф.Фулом)*. Аслида бу гап икки қисмдан иборат бўлган: *Ишлаш. Бу айтишгагина осон*. Бу ўринда биринчи гап инфинитив гапга тенг келади. Бундай қурилмада *бу* олмоши ўзининг анафорик вазифасини бажариб, олдинги бўлакка (реализаторга) ишора қиляпти. Кейинчалик иккита гап ўртасидаги пауза қисқариши билан кўшма гап, аниқроғи, иккита содда гап битта содда гапга трансформациялашади: биринчи гап иккинчи гапнинг эгасига айланади. *Бу* олмошининг маъноси янги пайдо бўлган эгага (*Ишлаш*) нисбатан мавҳум бўлганлиги учун энди у эга билан кесимни боғловчи боғламага айланиб қолади.

Шуни айтиш лозимки, бундай синтактик-услубий шароитда *бу* олмоши синхроник планда таъкид оттенкасига эга, лекин гапнинг структуравий шаклланишида синтактик қайта бўлиниш туфайли юзага келган. Илмий термин билан айтганда, кўшма гапнинг содда гапга **кўчим** (**трансформацияси**) туфайли юз берган.

Шундай қилиб, кўрсатиш олмошлари ўзининг асосий маъноларидан ташқари кўшимча маъноларни ҳам ифодалаб, бу жиҳатдан ёрдамчи сўзларга – юклама, боғловчиларга ёки модал сўзларга яқинлашади.

⁴³ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Тошкент, 1976. 128-бет.

5-§. Туб кўрсатиш олмошларининг жуфт ва такрорланган ҳолда ифодалайдиган маънолари

Ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошлари жуфтланиб, такрорланиб келган ҳолда ҳам турли маъноларни ифодалаши мумкин.

1. Кўрсатиш олмошларининг жуфтланган ҳолда ифодалайдиган маънолари

Бунда *у* ва *бу* олмошлари турли шаклларда жуфтланиб келиши мумкин.

1) *бу* олмошлар бош келишик шаклида жуфтланади. Бунда куйидаги маъноларни ифодалайди:

а) ноаниқ предмет маъносини ифодалайди: *Подшога бўлса турли-туман ўлпон, солиқ, даҳяк, у-бу керак (Ф.Фулом).*

б) ноаниқ белги маъносини ифодалайди: *Яна у-бу топириқларни берган бўлди-да, хайрлашиб, жинжалоқсиз ўнг қўлида тут хивичини ўйнаганча, тупроқли йўлдан қишлоқ гузарига қараб кетди (Ў.Усмонов).* Бу белгининг ноаниқлиги мазкур олмошларнинг кўпинча мавҳум маъно ифодаловчи "нарса" сўзига боғланишида ҳам кўринади: *Баъзан ҳаёлим у-бу нарсалардан холи бўлган пайтларда поччаларимни ҳисоблаб чиқаман (Н. Аминов).*

в) писандсизлик, аниқроғи, "арзимаган" сўзига яқин маънони ифодалайди: *Исмошловда у-бу айб бўлса бордир: минг йилдан бери колхознинг хўжайини, айтгани-айтган, дегани-деган (Ў.Усмонов).*

Баъзан *бу* жуфтлик "*қилмоқ*", "*бўлмоқ*", "*демоқ*" феълларининг турли шаклларига боғланиб, ноаниқлик маъносини ҳаракат орқали ифодалаши мумкин: *Қудуқ олдида у-бу қилиб турган эдим (П. Қ.).*

Бу жуфтлик ҳозирги тилда эски шаклида ҳам учрайди: *Бари бир қизга ҳам ул-бу нарса олишга тўғри келади (Х.Тўхтабоев).*

2) *бу* олмошлар белгили ва белгисиз тушум келишиги шаклларида ҳам ноаниқ предмет маъносини ифодалайди: *Татар савдогарлари орасида айланаркан, уни-буни таниди (Ойбек).* Баъзан белгисиз шаклда ҳам "арзимаган" сўзига яқин маъно ифодалаши мумкин: *Райишрокомдан ремонт учун у-бу беришди (Саҳмад).* Кўплик шаклида *бу* жуфтлик қўшимча равишда умумлаштириш маъносини ҳам ифодалайди: *Қанот, у-буларини топиш қийин-да, - деди Аброр (П.Қ.).*

3) бу олмошлар **жўналиш** келишиги шаклида ноаниқ шахс маъносини ифода қилиши мумкин: *Тушки овқат вақтида Рўзимат яна, эрталабдагидай унга-бунга тегшиб кушандаларининг тилини қичитиб, баъзан мот бўлиб, баъзан мот қилиб ҳаммани кулдириб ўтирди (А. Қ.).*

4) бу олмошлар **ўрин-пайт** келишиги шаклида куйидаги маъноларни ифодалайди:

а) ноаниқ ўрин маъносини ифодалайди: *Хуштак, шақилдоқ чалган танҳо қоровул қўлкалари унда-бунда учраб қолар эди (Ойбек).*

б) ноаниқ пайт маъносини ифодалайди: *Хўжайиннинг қозонидан унда-мунда бир тотмасак... йўқ, мойсиз бўлса ҳам ўз декчам яхши (Ойбек).*

Баъзан бу жуфтликнинг иккинчи қисми **мунда** шаклига ўзгариши мумкин. Бу пайтда жуфтликдаги писандсизлик маъноси яққолроқ намоён бўлади: *Район маркази – шаҳарча, жимгина ухлайди. Унда-мунда, дарахтлар орасида, чироқлар порлайди (Ойбек).*

5) бу жуфтлик чиқиш келишиги шаклида ноаниқ ўрин маъносини ифодалайди: *Ёрмат Йўлчи билан ёнма-ён юриб, эски таниш каби ундан-бундан сўзлашиб борди (Ойбек).*

6) бу олмошлар **ёқ, ер** сўзларига боғланган ҳолда жуфтланади ва ноаниқ ўрин маъносини ифодалайди: *У ёқ-бу ёқни йиғиб-териб олгунча алламаҳал бўлди (Р. Файзий).*

2. Кўрсатиш олмошларининг такрорланган ҳолда ифодалайдиган маънолари

Такрорланиб келиш **шу** ва **ўша** олмошларига хос хусусиятдир.

Ўша олмоши такрорланиб, жуфтликни ҳосил қилади ва "олдингидай", "ўзгармаган" деган сўзларга яқин маъноларни ифодалайди: *Сиз қандай ўйлайсиз, қандай фикрдасиз, билмайман, аммо менинг гапим ўша-ўша! (Ў. Усмонов)*

Шу олмоши такрорланиб, жуфтликни ҳосил қилади ва ноаниқ вақт, пайт маъноларини ифодалайди: *Азонда туриб, кеча кўтариб келган сумкасини олди-ю, эшикни қарсиллатиб ҳам ёпмади, секингина очиб, секингина чиқиб кетди. Шу-шу, Салтанат уни йиғи-сизги билан бир кун кутди, икки кун кутди, уч кун кутди, бир ҳафта кутди... у келмади (Ў. Усмонов).*

Баъзан бу жуфтлик "бўлмоқ" феълининг яқин ўтган замон шакли билан боғланиб келиши мумкин: *Шу-шу бўлди-ю, Отабой чўлда қолиб кетди (С. Аҳмад).*

I боб юзасидан хулосалар:

1. Кўрсатиш олмошлари мустақил функционал-семантик хусусиятларга эга бўлган олмошнинг алоҳида маъно туридир.

2. Кўрсатиш олмошлари дейктик жиҳатдан сўзловчига яқин ёки узоқ масофадаги объектга, таниш ёки нотаниш объектга ишора қилиш, объектни ажратиш ёки ажратмаслик, вақт жиҳатидан фарқлаб ифодалаш хусусиятларига кўра ўзаро зиддият ҳосил қилади.

3. Кўрсатиш олмошларининг анафорик жиҳатдан қўлланиши контакт ва дистант кўринишда, реализатор иштирок этиши ёки иштирок этмаслиги жиҳатидан турлича бўлиши мумкин.

4. Анафорик тизимдаги дейктик белги *субститутив* кўрсатиш олмоши ишора гуруҳлари ёрдамида ифодаланиши мумкин. Ишора гуруҳлари ўз навбатида таркибий ва маъно жиҳатидан ҳам турларга ажратилади. Дейктик белгининг эргашган қўшма гап таркибида "сўроқ/жавоб" тарзида учрайдиган тури ҳам мавжуд.

5. Реализатор микдорий, ҳажм жиҳатдан, маъно (мазмун) жиҳатидан шахс, предмет, ҳаракат, ўрин ва пайт маъноларини ифодаловчи турларга ажратилади. Реализатор ва дейктик белги ўртасидаги муносабатлар ҳам турличадир.

6. Кўрсатиш олмошларининг катафорик амаллари уларнинг анафорик амалларига деярли ўхшаш бўлиб, фарқи шуки, бунда кўрсатиш олмоши ўзидан кейинги реализаторга ишора қилиб, шу реализатор томонидан маъно жиҳатидан реаллаштирилади.

7. Кўрсатиш олмошлари коннотатив маъноларни ифодалаб, ҳурмат, беписандлик, ўта салбийлик, сўқиш, таъкид, ноаниқлик маъносини ифодалаш ва боғлама вазифаларини бажариши жиҳатидан ўзаро қарама-қарши қўйилади.

8. Кўрсатиш олмошлари жуфтланиб ва такрорланиб келган ҳолда ноаниқ предмет, белги, писандсизлик, умумлаштириш, ўрин, пайт маъноларини, шунингдек, "олдингдай", "ўзгармаган" каби сўзларга яқин маъноларни ифодалайди.

**КЎРСАТИШ ОЛМОШЛАРИ ЁРДАМИДА ҲОСИЛ
ҚИЛИНАДИГАН СЎЗ ШАКЛЛАРИ ВА
БИРИКМАЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Кўрсатиш олмошлари асосида ҳосил қилинадиган сўз формалари туркологияда “ясама формалар” (производные формы)⁴⁴, “мураккаб формалар”⁴⁵, “ўхшатиш ва кўрсатиш-микдор формалари”⁴⁶, “сифат ва равиш характеридаги сўзлар”⁴⁷, “олмош-сифатлар”⁴⁸ деб аталиб келинмоқда. Бу сўз формалари қандай ном билан аталишидан қатъи назар, улар “туб”⁴⁹ кўрсатиш олмошлари каби дейктик, анафорик ва катафорик вазифаларда қўлланади. Бу сўз формалари асосий маъноларидан ташқари устама (коннотатив) маъноларни ҳам ифодалайди. Кўрсатиш олмошлари муайян тургун бирикмалар таркибида иштирок этиб, турли маъно ва кўринишдаги фраземалашган бирикмаларнинг ҳосил бўлишига ёрдам беради. Бундай бирикмалар туркий тилларда ҳам, бошқа гуруҳ тилларда ҳам учрайди.⁵⁰ Бу бирикма-

⁴⁴ Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках. М., 1953.

⁴⁵ Исламов М.И. Происхождение и структура некоторых сложных форм указательных местоимений (на материале диалектов и говоров азербайджанского языка) // Советская тюркология. Баку, 1973. № I. С.37-45.

⁴⁶ Шалекенова М. Л. Местоимение в современном каракалпакском языке. Нукус, 1970.

⁴⁷ Аскарлова М. Олмошлар ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. № 4. 27-30-бетлар.

⁴⁸ Юсуфов Б. Местоимение в староузбекском литературном языке (XV-XVI вв.). Ташкент, 1991. С.68.

⁴⁹ Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках. М., 1953. С.7.

⁵⁰ Дайбова К.Х. Местоимение – один из компонентов фразеологического оборота кумыкского языка // Местоимение в языках Дагестана. Махачкала, 1988. С.123-128. Кононова А.А. Структура, значение и функционирование фразеологических единиц с фразеобразующим компонентом – местоимением. (модели: предлог – местоимение, местоимение – местоимение – с предлогами или без них). М., 1974.

ларнинг айримлари тегишли тилларнинг фразеологик луғатларига ҳам киритилган.⁵¹ Ушбу бобда фразеологизмлар таркибидаги олмош асос бўлган ясама сўзларнинг хусусиятларига ҳам тўхталишни лозим топдик.

1-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ҳосил қилинадиган формаларнинг дейктик амаллари

Кўрсатиш олмошлари асосига қўшиладиган *-дай, -дек, -ча, -чалик* аффикслари ҳозирги адабий тил нормасига мувофиқ келади; *-дайин, -доқ(-доғ)* аффикслари архаиклашган ва *-ақа, -қа, -дақанги* аффикслари эса сўзлашув нутқига хос аффикслар бўлиб, бадий услубда ва оғзаки нутқда учрайди. Демак, ўзбек тилида улар фаол қўлланади. Бу эса уларни кенг тадқиқ қилиш заруриятини билдиради.

1. *-дай* қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ҳосил бўлган ясама формаларнинг дейктик амаллари

-дай, -дек қўшимчаларига ўзбек тилшунослигидаги муносабат икки хилдир. Айрим олимлар бу қўшимчаларни сўз (равиш) ясовчи аффикслар сифатида кўрсатишади.⁵² Бошқа гуруҳ олимлар эса бу қўшимчаларни ўхшатиш формаларини ҳосил қилувчи воситалар деб ҳисоблашади.⁵³

Шу ўринда бу қўшимчалардан (шунингдек, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари қўшимчаларидан) олдин кўрсатиш олмошларига қўшиладиган "н" товуши ҳақида ҳам фикр билдириб ўтиш лозим. Кўпчилик олимларнинг фикрича, бу товуш кўрсатиш олмош-

⁵¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент, 1992. Шанский Н.М., Быстрова Е.Л., Зимин В.Л. Фразеологические обороты русского языка. М., 1988.

⁵² Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957. 470-471-бетлар. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. С. 179-285. Усмонов С., Мирзаев М., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978. 144-бет.

⁵³ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: 1980. 250-бет.

ларининг эски шакллари таркибидаги "л" товушининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир.⁵⁴ Биз ҳам шу фикрларга қўшилаемиз.

-*дай* қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида кўрсатиш олмошларидан ясаладиган формаларда ишора қилиш хусусияти сақланган. Бу сўзлар предмет, шахс, ҳаракат белгиларига ишора қилади. Буни қуйидаги схемада акс эттириш мумкин:

Буни мисоллар орқали ифодалаймиз: *У бундай очик чўлда қум бўрони кўтарилса, ёмон оқибатларга олиб келишини яхши тушунарди (Ш.Р.). (бундай + очик + чўл)* > Мисолдан кўриняптики, гап конкрет чўл ҳақида эмас, балки "очик" бўлган барча чўллар ҳақида кетмоқда. Яна бир мисол: *Кимсан мана шундай нуфузли академик бирдан Азизга элакишиб қолди? (Ў.Усмонов) (Мана шундай + нуфузли + академик).*

Агар дейктик маънони ифодалаш жараёни дейктик белги ва референтни ўз ичига олишини ҳисобга олсак, кўрсатиш олмошларининг ўхшатиш формасини ҳосил қилиши қуйидагича бўлади:

1-босқич: Кўрсатиш олмоши маълум референтга ишора қилади: *Бу китобни ўқидим.*

2-босқич: Бунда иккита бир хил референт иштирок этади: *Бу китобга ўхшаган китобни ўқидим.*

3-босқич: Бунда биринчи референтни ифодаловчи сўз тушиб қолгандан кейин дейктик белги унинг маъносини ҳам ўз устига олади, яъни **актуализатор** бўлиб хизмат қилади:⁵⁵ *Бунга ўхшаган китобни ўқидим.*

4-босқич: Бунда *-дай* қўшимчаси дейктик белгига (олмошга) қўшилиб, ўхшатиш формаси юзага келади: *Бундай китобни ўқидим.*

5-босқич: Бунда ўхшатиш формасининг ўзи ҳам актуализаторлик вазифасини бажарадиган бўлиб қолади: *Бундайлар кўп.*

Демак, ўхшатиш формаси ҳосил қилинганда яширин (имплицит) равишда яна битта референт мавжуд бўлади ва иккинчи худди шундай референтга киёсланади.

⁵⁴ Ўша асар. 297-бет.

⁵⁵ Маҳмудов Н. Эллипсис в узбекском языке. Ташкент, 1978.

-дай қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясаладиган формалар ҳам туб кўрсатиш олмошларига ўхшаб турли хусусиятларига кўра ўзаро фарқланади.

1) бу формаларнинг **"узоқ/яқин"** семалари бўйича ўзаро қарама-қарши қўйилиши. Бунда *бу, шу* олмошларидан ясалган формалар яқин масофадаги нарса, шахс, ходисага ўхшатиб ишора қилади: *...Йўлчи билан иккови мана мундоқ эмиш!- Нури икки бармогини бир-бирига маҳкам чирмаштириб кўрсатди (Ойбек)*. Мисолда Нури Йўлчи билан Гулнор ўртасидаги муносабатни ўз бармоқларининг ҳолатига ўхшатиб ишора қиляпти. *-Мана,- деди у, - кит ёғидан мана шундай бир бўлагини олиб юмшатасан ва ичини чуқур қилиб кит мўйловини жойлайсан (Ж. Лондон)*. Бу мисолда ҳам сўзловчи кўз олдидаги нарсага ўхшатиб ишора қиляпти. Олмош ҳаракатга ўхшатиб ишора қилиши ҳам мумкин: *-Қозихонанинг ваколати-да! -жеркиди гупти жаҳл билан. -Бундоқ най қилиб ўралган (З. Аълам)*. Сўзловчи қоғознинг қай тарзда найга ўхшатиб ўралганини қўли билан кўрсатиб ишора қиляпти.

Ўша, у кўрсатиш олмошларидан ясалган формалар сўзловчидан узоқ масофадаги нарса, шахс, ходисага ўхшатиб ишора қилади: *-Мен ҳам ана ўшандай бола эдим,- деди кўчада ўйнаб юрган болани кўрсатиб*. Бу мисолда сўзловчи ундан анча наридаги шахсга ишора қилиб ўхшатяпти.

2) бу формаларнинг **"олдин/ҳозир"** семалари асосида ўзаро қарама-қарши қўйилиши. Бу зиддиятни ҳосил қилишда вақт, пайт асос бўлиб хизмат қилади. *Бу, шу* олмошлари асосида ҳосил қилинган формалар нутқ пайтига яқин ёки нутқ пайтининг ўзида тилга олинаётган ҳодиса, нарса, шахсга ўхшатиб ишора қилинади: *"Баъзилар, бу тоға-жиянлар юз кўрмас бўлиб кетган, Нодир келмайди, деса, баъзилар: докторлар бундай пайтларда аразини йигитириб қўяди, дейишарди (С. Юнусов)*.

Ўша, у кўрсатиш олмошларидан ясалган формалар нутқ пайтидан анча олдин тилга олинган нарса, шахс, ходисага ўхшатиб ишора қилади: *-Ўзгармабсиз,- деди Саодат, кейин нечун сизлаётганига ўзи ҳам ажабланиб сенлашга ўтди. - Ҳали ҳам ўшандайсан*.

3) бу формаларнинг **"таниш/нотаниш"** семалари бўйича ўзаро қарама-қарши қўйилиши. *Шу, уша* кўрсатиш олмошларидан ясалган формалар сўзловчи ва тингловчига ёки шуларнинг бирига таниш бўлган нарса, шахс, ходисага ўхшатиб ишора қиладилар: *Шундай отанинг, шундай онанинг боласи ҳаётда ўз ўрнини топиб*

олганига ишонаман (С. Аҳмад). Сўзловчи ота-она билан олдиндан таниш, энди шуларга ўхшатиб ишора қиляпти. Бу, у кўрсатиш олмошлари асосида ясалган формалар сўзловчи ёки тингловчи ёхуд ҳар иккаласи учун ҳам олдиндан таниш бўлмаган нарса, шахс, ҳодисага ўхшатиб ишора қилади: - *Расул Оллоёрович, институт тарихида, билмадим, мен ҳеч кўрмаганман бундай воқеани. Нима бу ҳурматсизлик! (Ў.Усмонов)* Бу мисолда сўзловчи шахс (Муҳиддин Жабборович) ишора қилаётган воқеа ўзига таниш эмас.

4) олмош асосли ясама сўзларнинг *"ажратиш/ ажрат-маслик"* семалари бўйича қарама-қарши қўйилиши. Нарса, шахс, ҳодисани маълум даражада ажратиб, воқеликдан ажратиб ифодалаш асосида ўхшатиш ҳамда ишора қилиш мазкур формаларнинг барчасида мавжуд. Воқеа, нарса, шахсларни ўзига ўхшаганлар гуруҳидан ажратиб, таъкидлаб ишора қилиш асосида ўхшатиш бу формаларда бир хил эмас. Ажратиш хусусияти *шу, ўша* кўрсатиш олмошларидан ясалган формаларда кучли бўлса, *бу, у* олмошларидан ясалган формаларда унчалик кучли эмас. Аввало, бу формаларнинг умуман ажратиш хусусиятига, яъни нарса, шахс, ҳодисани борликдан ажратиб ўхшатиш асосида ишора қилиш хусусиятига эътиборни қаратамиз: *Раҳимов (тегишиб). Раисга тиним йўқ экан-да... (қозогза қўл қўяётиб). Мана бунақа сводкага қўл қўйсанг жонинг роҳат қилади (А.Қ.).* Сўзловчи ўзининг кўз олдидаги нарсани ажратиб, ишора қиляпти. *Шу, ўша* олмошларидан ясалган формалар ёрдамида ўхшатиб, ишора қилиш эса бошқача: *Эсимда турган экан, худди ўшандай қилиб сурат чизиб қўйдим (С. Аҳмад).* Бу мисолда "сурат чизиш" ҳаракатига ўхшатиляпти ва бу ҳаракатнинг айнан олдингига ўхшашлиги таъкидланыпти. *"Худди"* сўзининг қўлланиши ҳам бежиз эмас. Бу ва шунга ўхшаш "айнан", "айни", "нак" каби таъкидлаш, аниқлаш маъносига эга бўлган сўзларни *бундай, ундай* формалари билан боғлаб қўллаш мумкин эмас. Демак, юқоридаги мисолда ясама форма белгини янада кучайтириб таъкидлаган ҳолда ўхшатиб ишора қиляпти.

2. *-ча* қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида кўрсатиш олмошлари асосида ясалган формаларнинг дейктик амаллари

-ча қўшимчаси асосга қўшилиб ифодаланаётган мавҳум миқдор тушунчаси ҳам қиёслаш маъносида қўлланишга мойил. Масалан:

Унинг баландлиги ҳам шу тоғча келади > Унинг баландлиги ҳам шунча келади.

-ча қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясаладиган формалар асосан ноаниқ миқдор маъносини ифодалайди. Бу формаларнинг соф дейктик амал ифодалашини жуда кам учрайди: - *Мана шунча етмай турибди, - у бош ва кўрсаткич бармоқлари билан ўлчаб кўрсатди (С. Барноев).* Мазкур формалар *мана* ва *ана* сўзлари билан қўллангандагина дейктик маъноларни ифодалашини билан характерланади. Бу формалар кўпроқ анафорик ва катафорик вазифаларда қўлланади ва у ҳақда куйроқда фикр юритамиз.

2-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ҳосил қилинадиган формаларнинг анафорик амаллари

1. **-дай** қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида кўрсатиш олмошлари асосида ясалган формаларнинг анафорик амаллари

Албатта, бу формалар ичида **-дай** қўшимчаси билан ясалган сўз формалари алоҳида ўрин тутаяди ва улар анафорик вазифада фаол иштирок этади. Бу анафорик система ҳам ўз хусусиятларига кўра турличадир. Ясама форманинг (дейктик белгининг) қандай позициядаги реализаторга ишора қилишига кўра анафорик қўлланиш икки хил бўлади:

1) **контакт анафорик қўлланишда** дейктик белги ўзига максимал даражада яқин турган реализаторга ишора қилади, аниқроғи, маъноси реаллашади. Бунда бу анафорик қўлланиш ўзаро қўшни предикатив синтактик бирлик доирасидаги анафорик қўлланишдир. Масалан: *Жамиятимизда мадҳини дoston қилса арзийдиган ажойиб оилалар ҳад-ҳисобсиз. Бундай ширин оилаларни кўрганнгда ё мақтовини эшитганнгда севиниб, терингга сизмай кетасан киши (М. Исмоилий).* Бу мисолда реализатор ва ДБ ёнма-ён турган гаплар таркибида иштирок этган.

Баъзан ДБ киритма гап таркибида келиб, шу киритма гап киритилган гаптаги реализатор томонидан маъноси ойдинлаштирилади: *Қўлумат (оти шундай эди) кўзларидан соғинч билан овули, колхозни, тўғрисида сўзлади (Ойбек).*

Айрим ўринларда ДБ ва реализатор битта содда гап таркибида қатнашадилар: *Аҳмаджон бир сакраб немисни бўйнидан сиқиб олди ва шундайчи судраб настга олиб тушди (А.Қ.)*.

2) **дистант анафорик қўлланишда** ДБ билан реализатор ўртасига бошқа гап киритилиши мумкин: *Баъзи нодон ота-оналар ўзларининг қолдирадиган меросларига ишониб, болаларини тизгинсиз қўйиб юборадилар. Дунёда бундан ҳам буюк нодонлик йўқдир. Тизгинсиз болалари охирида қандай қийин ҳолга тушишларини, машаат майдонида ҳайрон ва саргардон бўлиб юришларини эсламайдилар. Шундай ота-оналарнинг фарзандлари ҳоли войдир ("Оз-оз ўраниб...").* Кўриняптики, реализатор иштирок этган гап билан ДБ қатнашган гап ўртасида иккита гап мавжуд.

Дистант анафора матннинг мазмунан шаклланишида катта рол ўйнайди ва тема-ремастик муносабатларини ўзида акс эттирувчи восита сифатида майдонга чиқади.

Анафорани реализатор иштирокига кўра ҳам турларга ажратамиз.

1) **реализатор иштирок этувчи анафора.** Бунда реализатор дистант ёки контакт позицияда ДБ билан муносабатга киришади: *Сен ўз отанга нисбатан нима яхшилик қилдинг, шундай яхшиликни ўглингдан қутасан ("Оз-оз...").*

2) **реализатор иштирок этмайдиган анафора.** Бунда реализатор алоҳида нутқ бирлиги сифатида анафорик система таркибида қатнашмайди, лекин унинг мавжудлиги мазмун жиҳатидан сезилиб туради: *Сиз ҳам заводга киринг. Бундай юришдан фойда йўқ (О.Ёқубов).* Бу ерда аниқ кўриниб турган (имплицит) реализатор қатнашмаяпти, аммо нутқ вазиятидан шу нарса сезиладики, гап *"ишлагандан бекор юриш"* ҳақида кетяпти.

Ясама формалар ҳам анафорик қўлланишда ДБ вазифасини икки хил кўринишда бажаради:

1) **субстантивлашган ҳолда реализатор бўлиб келадиган ДБ.** Бунда ясама форма отлашган ҳолда унга хос хусусиятларни ўзида акс эттиради ва дейктик белги вазифасини бажаради: *Шундай оилалар бўладики, ўзлари алоҳида турсалар ҳам шовқинлари бутун маҳаллани тутуди, бундайлар дастидан маҳалла-кўй ҳам ҳаловатидан айрилади (М. Исмоилов).*

2) **ишора гуруҳлари билан ифодаланган ДБ.** Бунда ясама формалар турли сўзлар билан боғлиниб, ишора гуруҳларини ҳосил

қилади ва анафорик системада ДБ вазифасини бажаради: *Троллей-бусда одам тиклиб кетди. Игна ташласангиз ерга тушмайди. Бундай ҳолларда йўловчиларнинг бир-бирларига уринишлари, туртинишлари, сиқилишлари табиий (М. Исмоилий).*

Ишора гуруҳлари ҳам таркибига кўра икки хил бўлади:

а) таркибида реализатор такрорланиб қатнашувчи ишора гуруҳи. Бунда реализатор форма жиҳатидан ўзгарган ёки ўзгармаган ҳолатда ишора гуруҳи таркибида такрорланиб қатнашади: *Эй кўзимнинг нури ўғлим, боғинг жуда ҳам зебо ва дилкушо боғдир, аммо давлати, бойлиги бор бир киши бундай боғни бунёдга келтира олади ("Оз-оз ўрганиб...").*

б) реализатор маъносини турли йўсинда ифодалайдиган сўз қатнашувчи ишора гуруҳи. Бунда реализатор маъносини акс эттирувчи турли сўзлар ясама форма билан биргаликда ишора гуруҳини ҳосил қилади: *Қачон қариб эшитмоқ, кўрмоқ, эсламоқ, маза топмоқ каби лаззатлардан маҳрум бўлиб қолсанг, ундай турмушдан ўзинг ҳам шодлана олмайсан, бошқаларни ҳам шод қилолмайсан ("Оз-оз ўрганиб...").*

Ишора гуруҳлари маъносига кўра куйидаги турларга бўлинади:

а) шахс ифодаловчи ишора гуруҳи реализатор томонидан ифодаланган шахсга (ёки шахсларга) ишора қилади: *Худди шунга ўхшаш, катта ёшли кишилар кичиклар олдида бировни сўкса ё оғзига бемаъни сўз олса, ундай одам ёшлар назаридан қолади (М.Исмоилий).*

б) предмет маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи маълум предметга ишора қилади: *Довуд совут, зирҳли кийим тайёрлаш билан машғул экан, Луқмон ҳаким у вақтгача бундай бир кийимни кўрмаганди ("Оз-оз ўрганиб...").*

в) мавҳум предмет маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: *Кўшим ўзимизнинг маҳалламиздагина эмас, бутун шаҳарда ҳурматли одам. Бундай катта ҳурматга сазовор бўлишига, аввало унинг ўзи, одоби, айниқса, одамшавандалиги сабаб бўлди (М.Исмоилий).*

г) ҳаракат маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: *Демак, укаларини ўйлаши, онаси пинжиги кириши керак. Бундай қилмади, аксинча, текин еди, текин ичди, укаларини урди (М.Исмоилий).*

д) пайт, вақт маъноларини ифодаловчи ишора гуруҳи. *Ёши элликларга бориб қолган, институтда ўқитувчилик қилаётган бу*

салобатли одам баъзан ёш болага ўхшаб кетар, арзимаган нарсадан хафа бўлаверарди. Шундай пайтларда менинг унга раҳмим келарди (О.Ёқубов).

е) тўсиқсизлик маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: Қиз Мирзакаримбой остонасини босишни истамайди, холос... Шундай бўлса ҳам, Гулнорни ҳар хил мулоҳазалар, андишалар, гумонлар босади (Ойбек).

ё) шарт маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: "Сулун" деган сўз бир одамнинг исмими? Агар шундай бўлса, у одам сенга нима яхшилик қилган эди? ("Оз-оз ўрганиб...")

ж) хулоса маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: Мағлубнинг шуҳрати эса у енгилган заҳоти голибга кўчади, ана шундай қилиб, Насриддиннинг шуҳрати мамлакатга тарқалиб, ҳатто ундан ҳам ҳатлаб кетганди (З.Аълам).

з) инкор маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: Мен қизининг бетамизлигидан фижони чиқяпти деб ўйлабман. Йўқ, ундай эмас экан (М.Исмоилий).

и) предикат маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: У Бадиани кўриши билан жонланиб кетарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди (Мирмуҳсин).

й) ҳолат маъносини ифодаловчи ишора гуруҳи: Унинг ҳолини кўриб жуда қайғурдим. Шундай ҳолида унинг кўнглини маломат тирноғи билан тирнашни, кўнгли ярасига туз сепишни ўзимга эп кўрмай, индамай ўтиб кетдим ("Оз-оз ўрганиб...").

Реализатор ҳажм жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

а) алоҳида гап бўлагига тенг реализатор: Ахлоқсизлик туғма илат эмаслигини юқорида айтиб ўтдик. Шунингдек, бундай ёмон хулқ-атворлар табиий офат сингари осмондан ҳам ёғилмаслигини биламиз (М. Исмоилий).

б) кенгайтирилган гап бўлагига тенг реализатор: Бепарволик билан қадам ташлаб, кишиларнинг оёқларини босиб олиш ёки туртиб юбориш, шундай бежо ҳаракатлар орқали бошқаларга озор бериш яхши эмас ("Оз-оз ўрганиб...").

в) содда гапга тенг реализатор: Қўшимизнинг уйида ҳеч қачон бўрон турмайди. Онда-сонда фақат ел эсармиш. Шундай пайтларда бир томон ўзини босиб, мулойим муомаласи билан бўрон йўлини тўсармиш (М. Исмоилий).

г) қўшма гапга тенг реализатор: *Ғужурлашиб юрганини ёки улар учун эгилиб ишлашни ўйласам, ... ўзимнинг жанозам аъло кўринади... Хуллас, шунақаман-да (З. Аълам).*

д) микромагнга тенг реализатор: *Троллейбусда одам тиқилиб кетди. Игна ташласангиз ерга тушмайди. Бундай ҳолларда йўловчиларнинг бир-бирига уринишлари, туртинишлари, сиқилишлари табиий (М. Исмоилий).*

2. ДБ билан реализатор ўртасидаги муносабатлар

Дейктик белги ва реализатор анафорик система ичида ўзаро турли муносабатларга киришадилар. Бу муносабатларнинг табиатидан келиб чиқиб, уларни турларга ажратамиз.

1) ДБ билан реализатор ўртасидаги мавқеий муносабатлар. Бунда уларнинг ўзаро мавқе (статус) жиҳатидан мос келиш-келмаслиги асос қилиб олинади. Бу жиҳатдан улар иккига ажратилади:

а) ДБ ва реализатор ўзаро мавқе жиҳатидан мос келади. Бошқача айтганда, ДБ ҳам, реализатор ҳам гап таркибида бир хил синтактик вазифада келади, яъни уларнинг гап ичидаги мавқеи бир хил бўлади: *Уни орқадан қувиб келаётган аскарлар шубҳаланмайдиган камбагал бир одамнинг уйидагина қолдириш мумкин эди. Ўшандай киши Аҳмад полвон бўлган эди. (А.Қ.)* Бу мисолда реализатор ҳам, ДБ ҳам аниқловчи вазифасида келган.

ДБ уюшган реализаторлар маъноларини умумлаштириб, жамлаб ифодалайди: *Жиноятлар одат тусига кириб қолган жойларда ўзирлигу ҳаромхўрлик, бузуқчилик ҳеч кимни ҳайрон қолдирмайди. Аммо бундай нарсалар учрамайдиган ё камдан-кам учрайдиган жойларда эса қизиқ бир ҳодиса катта шов-шувга сабаб бўлади (М. Исмоилий).*

б) ДБ билан реализатор мавқе жиҳатидан ўзаро мос келмайди. Бунда улар турли гап бўлаклари вазифасини бажаради: *Қўшним ўзимизнинг маҳалламиздагина эмас, бутун шаҳарда ҳурматли одам. Бундай катта ҳурматга сазовор бўлишига, аввало, унинг ўзи, одоби, айниқса, одамшавандалиги сабаб бўлди (М.Исмоилий).* Мисолдан кўриняптики, реализатор предикат таркибида келган бўлса, дейктик белги ишора гуруҳи кўринишида объект бўлиб келган.

2) ДБ билан реализатор ўртасидаги маъновий муносабатлар. Бунда улар ўртасидаги ўзаро маъно жиҳатидан алоқалар назарда тутилади. Бу алоқалар турли-туман бўлиб, қуйидаги кўринишларга эга:

а) ДБ ва реализатор ўзаро субъект муносабатига киришади, яъни иккаласи нутқ вазиятида субъект бўлиб келади: *Баъзи ёши улғайган одамлар ёшларнинг йўлига гов бўлишни ўзларига одат қилиб оладилар. Бундай одамлар ёнларидаги ёш ниҳолларнинг ўсиб-унишига ҳалақит берадиган қари, мевадан қолган дарахтларга ўхшайдилар ("Оз-оз ўрганиб...").* Бу мисолда *бундай* сўзи ёшларнинг йўлига гов бўлишни ўзларига одат қилиб оладиган сўзларининг ўрнида келган.

б) реализатор гуруҳи (реализатор ва унинг аниқловчиси) объект позициясида, ДБ вазифасидаги ишора гуруҳи эса субъект позициясида келади: *Сенинг ранж-аламингни баробар тортадиган, шодлигинга шодланадиган дўстни изласанг, бундай дўст ноёбдир ("Оз-оз ўрганиб...").*

в) реализатор гуруҳи субъект, ишора гуруҳи эса объект позициясида келади: *Жамиятимизда мадҳини дoston қилса арзийдиган, ажойиб оилалар ҳад-ҳисобсиз. Бундай ширин оилаларни кўрганингда ё мақтовини эшитганингда севиниб, терингга сизмай кетасан киши (М. Исмоилий).*

г) ДБ гапга тенг реализаторнинг мазмунига пайт сифатида ишора қилади; булар ўртасида пайт муносабати мавжуд бўлади: *Уйдагилар ҳам Тошмамаатнинг келганини кўпинча Йўлбарснинг дупир-дупир чопиши ва ингиллашидан билишади, шунақада Санобар, уйда ўтирган жойида, "даданг келди, қара", деб қизларига буюради (Ў.Усмонов).*

д) гапга тент реализатор ДБ иштирок этаётган гапнинг мазмунига тўсиқ бўлолмайдиган маънони ифодалайди, яъни булар ўртасидаги тўсиқсизлик муносабати мавжуд бўлади: *... Уларнинг оралари поклигига шубҳа қилмас эди. Шундай бўлса ҳам, Очилдаги висол қувончи ундаги ҳижрон дардини бўрттириб кўрсатарди (П. Қ.).*

е) реализатор ва ДБ ўзаро шарт муносабатига киришади, яъни реализатор ишора гуруҳи қатнашган гап орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг амалга ошиши учун шарт ҳисобланади: *Риёзат эаси бўл: ортиқ даражада еб-ичма, ундай қилсанг, ўз фикрингга эга бўласан, яхшироқ ўйлайсан ("Оз-оз ўрганиб...").*

1. Эргашган қўшма гап таркибида иштирок этувчи реализатор ва ДБ ўртасидаги муносабатлар

Ясама формалар эргашган қўшма гап таркибида нисбий жуфтликнинг иккинчи компоненти бўлиб келадилар. Бунда биринчи қисм сўроқ олмоши бўлса, иккинчи қисм ўрнида келган ДБ шу сўроқ олмошига жавоб тариқасида иштирок этади ва қўшма гап қисмларини мазмун жиҳатдан боғлашда катта рол ўйнайди. Шуни алоҳида таъкидлашни лозим топар эдикки, сўроқ олмошлари қўшма гап ёки бир субъектли содда гапларда (содда ва қўшма гап орасида турувчи гап) дистант нисбий жуфтликни ҳосил қилганда ўша сўроқ олмоши қатнашган предикатда сўроқ мазмуни реаллашмайди, балки предикат белгисининг даражаси, микдори каби тушунчаларни ташишга мойиллашади. Шу туфайли ҳам бундай гапларда сўроқ мазмуни ҳақида фикр юритиш ўринли бўлмайди. Бу жуфтликлар ва улар ўртасидаги семантик муносабатлар қуйидагича:

1) **қандай - шундай жуфтлиги.** Бунда реализатор ҳам, ДБ ҳам предикат таркибида келади: *Қоратойим қандай бўлса, сен ҳам манга шундайсан (Ойбек).*

Бу жуфтлик қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

Қандоғ - шундоғ: Бунда реализатор предикат белгисини ифодалаб келса, ДБ ишора гуруҳи ҳосил қилган ҳолда объект бўлиб келади: *Кумушга қандоғ кулиб қараса, Зайнабга ҳам шундай қилмоққа, унга қандоғ муомала қилса, бунга шундоғ муомала қилишга мажбур эди (А.Қод.).*

Қандоқ-шундоқ: Бунда кўпинча реализатор ҳам, ДБ ҳам предикат белгисини ифодалаб келади: *Қандоқ қўйиб кетсангиз, шундоқ туради (З. Аълам.).*

Қандай - ана шундай: Бунда реализатор предикат белгисини ифодаласа, ДБ предикат таркибида келади: *Бўлажак куёв қайнотаси билон қайнонасига қандай салом берса, мен ҳам ана шундай қилдимда, ичкарига ўтиб кетдим (Х. Тўхтабоев).*

2) **қандай-ўшанақа жуфтлиги.** Бунда реализатор предикат белгисини ифодаласа, ДБ субъект белгисини ифодалайди: *Насриддиннинг бу гапидан кейин сардоба ёнида миршаблар қандай кулишган бўлса, худди ўшанақа кулги бошланди (З. Аълам).* Бу жуфтлик қуйидаги кўринишда бўлиши ҳам мумкин:

Қандоқ-ўшандоқ: Бунда ҳам кўпинча реализатор ва ДБ предикат белгисини ифодалайди: *Назарида Шарофат уни уч йил олдин қандоқ кузатиб қолган бўлса, ўшандоқ қараб тургандек (С Аҳмад).*

3) қанақа-шунақа жуфтлиги. Бунда ҳам реализатор ва ДБ предикат ўрнида келади: *Одам қанақа бўлса, иш асбоби ҳам шунақа бўлади (С. Аҳмад).*

Маълум бўладики, реализатор ва ДБ ўртасидага маъновий муносабатлар ўхшатиш, қиёслаш муносабатидир. Бунда куйидаги тушунчалар ўзаро қиёсланиб, олмош томонидан ишора қилинади, аниқроғи, олдин ишора қилинади, кейин эса қиёсланади:

а) реализатор ҳаракат белгисига нисбатан сўрокни ифодаласа, ДБ шу иккита бир хил белгига нисбатан ишора қилади ва бу ҳаракат белгилари ўзаро қиёсланади: *Сиз 35 йил қандай ишлаган бўлсангиз, буларингиз 350 йил шундай ишлашади (Т. Малик).*

б) иккита ҳар хил ҳаракат белгилари ўзаро қиёс қилинади ва ДБ томонидан ишора қилиниб, изоҳланади: *Қандоқ қўйиб кетсангиз, шундоқ туради (З. Аълам).*

в) реализатор ёрдамида ҳаракат белгисига сўроқ берилса, ДБ ёрдамида ўша ҳаракат натижаси бўлган ҳаракатнинг номига ишора қилинади ва қиёсланади, яъни бунда реализатор боғланган сўз феъл бўлса, ДБ боғланган сўз юқоридаги феълга маъно жиҳатидан мос келадиган от туркумидаги сўз бўлади: *Насридиннинг бу гапидан кейин сардоба ёнида миришаблар қандай кулишган бўлса, худди ўшанақа кулги бошланди (З. Аълам).*

г) реализатор ёрдамида ҳаракат белгисига нисбатан сўроқ ифодаланса, ДБ ёрдамида ўша ҳаракат натижасига ишора қилинади ва булар ўзаро қиёсланади: *Зим-зиё тунда тўсатдан чарақлаб офтоб чиқиб, атроф қандай ёришиб кетса, ҳозир ҳам шундай бўлди (Х. Тўхтабоев).*

д) реализатор предикат ўрнида келиб, дейктик белги ҳаракат белгисига ишора қилади ва булар ўзаро қиёсланади: *- Ўзим йиқилиб қоляпман, қиз қандай бўлса, шундай балонинг ўқидай ўтирибди (Ойбек).* Бу ерда биринчи қисмда ҳаракат ифодаловчи сўз туширилганлиги кўриниб турибди, буни иккинчи қисм ёрдамида тиклаш мумкин: *... қиз қандай (ўтирган) бўлса, шундай балонинг ўқидай ўтирибди.*

е) реализатор ҳаракат белгисига нисбатан сўрокни ифодаласа, ДБ ҳаракат белгисига ишора қилади: *Машина қандай тўхтаган бўлса, шундай шахт билан жўнаб кетди (С. Анорбоев).* Бу ўринда ҳам биринчи қисмда ҳаракат белгисини ифодаловчи сўз туширилган ва уни иккинчи қисм ёрдамида тиклаш мумкин: *Машина қандай (шахт билан) тўхтаган бўлса, шундай шахт билан жўнаб кетди.*

ё) реализатор ёрдамида сўроқ берилаётган, ДБ ёрдамида ишора қилиниб изоҳланаётган ҳолат изоҳ тариқасида кейинги позицияда келиши мумкин: *Муяссар боя Машираб кирганда қандай бўлса шундай – кўкрагига ташлаган бир ўрим сочини ўйнаб деразадан ташқарига, зим-зиё бўшлиққа тикилиб турибди (О.Ёқубов)*. Бу гапни нормал кўринишга келтирсак, қуйидагича бўлади: *Муяссар боя Машираб кирганда кўкрагига ташлаган бир ўрим сочини ўйнаб, деразадан ташқарига, зим-зиё бўшлиққа қандай тикилиб турган бўлса, (ҳозир ҳам) шундай тикилиб турибди*. Бунда олмошлар ёрдамида гап ичида ортиқча такрор бўлмаслиги таъминланган.

ж) реализатор предикат томонидан ифодаланган белгининг даражасига нисбатан сўроқ ифодаласа, ДБ шу белгининг даражасига ишора қилади ва булар ўзаро қиёсланади: *Бу болани олиб кетиши биз учун қандай озор бўлса, бунни бировга қолдириб кетиши ҳам биз учун шундай оғир!* (С. Абдулла)

з) реализатор ўринни ифодаласа, ДБ шу ўринга ишора қилади ва бу ўринлар ўзаро қиёсланади: *Қшилоқ ўзи алоҳида колхоз бўлган пайтларда Ортиқ учун раис қандай баландда турган бўлса, ҳозир у ҳам ўзини шундай баландда кўради (П. Қод.)*.

и) реализатор предикат ўрнида келса, ДБ унга жавоб тариқасида предикатга ишора қилади ва ҳар иккала ҳукм ўзаро қиёсланади: *Сотиб олинган қул қандай бўлса, у ҳам бизга шундай эди (Ойбек)*. Баъзан кейинги жумла давомида бу ҳукмга изоҳ берилиши мумкин: *Нафиса етти йил аввал қандай бўлса, - ҳозир ҳам шундай: ўша тиниқ мовий кўзлар, ўша сокин-сокин ўпкали боқишлар, ўша қаддиқомат ва ҳусну жамол... (Ҳ. Ғ.)* Бу ерда дейктик белгининг катафорик вазифада келганлиги кўриниб турибди (бу ҳақда кейинги бўлимда сўз юритамиз).

Юқоридаги барча ҳолатларда ҳам ўхшатиш ва ишора қилиш функциялари бир яхлит жараёни ташкил этади ва бунда сўроқ олмошлари ўзларининг сўроқ маъноларини қисман йўқотиб, нисбий маъно касб қилади. Шу сабабли бўлса керакки, бу олмошлар “нисбий сўзлар” номи остида кўпгина илмий ишларда талқин қилинади⁵⁶.

⁵⁶ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. 302, 307, 308-бетлар.

4. -ча қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясалган формаларнинг анафорик вазифалари

Бу формаларнинг анафорик вазифалари ҳам юқорида кўриб чиқилган формаларникига ўхшаш. Фарқи шундаки, бу формалар қўшма гап таркибида кўпроқ қўлланиб, содда гап таркибида анафорик вазифа эмас, балки бошқа ёрдамчи маъноларни ифодалаган ҳолда қўлланади.

Бу ясама формаларнинг анафорик қўлланишида реализатор ва дейктик белгилар ўртасидаги семантик муносабатлар қуйидагича бўлади:

1) реализатор ҳаракатнинг ноаниқ миқдорига ишора қилса, дейктик белги ҳам шу ҳаракатнинг ноаниқ миқдорига ишора қилади ва бунда миқдорий жиҳатдан чоғиштириш жараёни юз беради: *“Жигарларинг эзилиб кетсин” дегани хотинига қанча алам қилган бўлса, бу гап Туробжонга шунча алам қилди (А. Қ.).*

2) реализатор бир ҳаракатнинг ноаниқ миқдорига ишора қилса, ДБ унинг қарама-қарши ҳаракатига ишора қилади: *Мен қанча хароблашсам, у шунча хурсанд бўлади (Ойбек).*

3) реализатор объектни кўрсатса, ДБ субъектнинг ноаниқ миқдорига ишора қилади ва ўртада миқдорий чоғиштириш юз беради: *Норманинг қанчасини бажармаган бўлсангиз, шунча пичанингиз совхозникига элтиб қўйилади (П.Қ.).*

4) реализатор предикатни ифодаласа, ДБ предикат ифодалаган ҳаракат миқдорига ишора қилади: *- Хўп, менга ортиқча тўламанг, таомилда қанча бўлса, шунча тўланг (Ойбек).*

5) реализатор ҳаракат белгисининг даражасини ифодаласа, ДБ предикат ифодаловчи белгининг даражасига ишора қилади: *Паловга сабзи нечоғлик текис ва майда тўғралса, ош шунчалик ширин бўлади (Ойбек).*

6) реализатор предикатнинг ҳаракат миқдорини ифодаласа, ДБ предикат ифодалаган белгининг даражасига ишора қилади: *Ўрис амалдорларига нечоғлик таъзим бажо қилсанг, шунча яхши (Ойбек).*

7) реализатор предикатдаги белгининг даражасини ифодаласа, ДБ предикат ифодалаган ҳаракат миқдорига ишора қилади: *Хулқ-одобимизга тарбия зўр таъсир этади, тарбия нечоғлик тўғри ва*

яхши бўлса, хулқ ва одобимиз ҳам шунчалик тўғри ва яхши бўлади (Ойбек).

8) реализатор предикат ифодалаган белги даражасини ифодаласа, ДБ предикат ифодалаган ҳаракат миқдорига ишора қилади: *Маънавий инқироз даврларида олимлару санъаткорлар нечоғлик хор бўлса, аёллар ҳам шунчалик камситилмишдир (П.Қ.).*

9) реализатор ҳаракат белгиси миқдорига иисбатан сўроқ ифодалайди, ДБ эса ҳаракат орқали ифодаланган объектнинг ноаниқ миқдорига ишора қилади: *Шариат хотинни қаттиқ туттиш керак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча гафлатда қолишингизни пойлайди (А.Қ.).*

Бу ҳолатларнинг барчасида ҳам реализатор ва ДБ ўзаро “сўроқ/жавоб” кўринишидаги нисбий жуфтликни ташкил этади ва миқдорий, чоғиштирув қиёслаш жараёнининг амалга ошувини таъминловчи воситалар сифатида майдонга чиқади.

3-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ясалган сўз шакллارининг катафорик амаллари

Катафорик амал кўрсатиш олмошларининг ўзидан кейинги бўлакка ишора қилиш хусусияти эканлиги ҳақида олдинги бобда айтиб ўтилган. Биз текшираётган ясамалар ҳам ўзидан кейинги бўлакка ишора қилиш хусусиятига эга бўлиб, бу амал туб кўрсатиш олмошлариникига ўхшашдир. Фарқи шундаки, ясама формалар реализаторга ишора қилиш билан бирга белги ва миқдор жиҳатидан ўхшатиш, чоғиштириш вазифаларини ҳам бажаради. Қуйида ана шу катафорик амалларни тадқиқ қилиб чиқамиз. Бунда ҳам ясама формаларни қайси кўшимчалар ёрдамида ясалиш жиҳатидан гуруҳларга ажратамиз ва шу тартибда уларни тадқиқ қиламиз.

1. -дай кўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясалган сўзларнинг катафорик амаллари

Бу сўзлар ва улар иштирок этган семантик майдон ҳам ўзидан кейинги бўлакка ишора қилувчи дейктик белгини ифодалайди ва

кандай нутқ бўлагига ишора қилиши жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади:

1. Гап бўлагига тенг келадиган реализаторга ишора қилувчи ДБ. Бундай дейктик белгилар содда гап таркибида иштирок этиб, шу гап доирасида кейинги қандайдир гап бўлагига ишора қилади ва ўша бўлак томонидан изоҳланади. Қайси бўлакка ишора қилиши ва қайси бўлак томонидан изоҳланишига кўра улар қуйидаги турларга бўлинади:

а) ДБ субъект белгисига ишора қилади ва бирикмали реализатор томонидан изоҳланади: *Насриддин Афандида ана шунақа – туриб-туриб кимнидир устидан кулиш истаги тутиб қоларди (З. Аълам).*

б) предикатга ишора қилувчи ДБ: *Гапи шунақа, жонни суғуриб олади (Т. Малик).* Бу гапни нормал ҳолатга келтирсак, қуйидагича бўлади: *Гапи жонни суғуриб оладигандай,* яъни ДБ ишора ўрнига предикатни қўйиш лозим бўлади. Баъзан ДБ ишора гуруҳи тарзида келиши мумкин: - ... *Ўғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қилсин (А.Қ.).* Яъни: *Ўғил деган отасини рози қиладиган бўлсин.*

в) ДБ предикат ифодалаган иш-ҳаракатнинг белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: - *Сув қурғур ҳамиша шундай, кутилмаганда қутуриб қолади! - деди Маҳкамов (Ойбек).* Яъни: *Сув қурғур ҳамиша кутилмаганда қутуриб қолади.*

г) ДБ бирикмали предикат таркибида келиб, белгига ишора қилади: *Кўчқор унақа... бир жойда хор бўладиган йигитлардан эмас (О.Ёқубов).*

д) ДБ ўринга ишора қилади. Бунда ўрин маъноси ҳолат маъносига яқинлаштирилади: *Тушки чой ҳам шундай, чойхонада бўлди (Ғ.Фуллом).*

Юқорида биз ҳар бир мисолни нормал ҳолатга, яъни дейктик белгисиз ҳолатга келтириб кўрсатдик. Шундай савол туғилиши мумкин: ДБ туширилиши мумкин экан, бу эса гап мазмунига юзаки караганда таъсир қилмас экан, дейктик белгининг қўлланиши шундай зарурми? Зарур. Чунки ДБ бу гаплар таркибида нафақат ишора қилиш, балки ўхшатиш, қиёслаш функцияларини ҳам бажаради. Мисол учун охириги гапни олиб кўрайлик. Бу гапни дейктик белгини қўллаган ва қўлламаган ҳолатларда қиёслаб кўрамиз: а) дейктик белгисиз ҳолат: *Тушки чой ҳам чойхонада бўлди.* Бу гапда тушки чойнинг чойхонада бўлганлиги ифодаланган; б) дейктик белгили ҳолат: *Тушки чой ҳам шундай, чойхонада бўлди.* Бу гапдан қуйидаги мазмун келиб чиқади: тушки чой авваллари ҳам чойхонада бўлган. Бу гал ҳам аввалгидай

чойхонада ичиляпти, яъни бу воқеа олдинги худди шундай воқеага қиёсланяпти. Бу қиёслаш эса *шундай* ясама формаси воситасида амалга ошириляпти.

2. Содда гапга тенг келадиган реализаторга ишора қилувчи ДБ. Бунда ДБ кўшма гап таркибида иштирок этади ёки ёнма-ён келган содда гапларнинг бири томонидан изоҳланади. Бу жараён куйидаги кўринишларда юз беради:

а) дейктик белги субъект белгисига ишора қилади ва кейинги гап томонидан изоҳланади: *Ҳозир шундай кишилар пайдо бўлганки, одамни машинадан паст қўяди (П.Қ.).* Яъни: *Ҳозир одамни машинадан паст қўядиган кишилар пайдо бўлган.*

б) дейктик белги субъект белгисининг даражасига ишора қилади ва кейинги гап томонидан изоҳланади: *Шундай ажойиб одамлар бўладики, уларни мансаб ҳам, даража ҳам, шон-шуҳрат ҳам ўзгартирмайди (Ю. Шомансур).* Яъни: *Мансаб ҳам, даража ҳам, шон-шуҳрат ҳам ўзгартирмайдиган (даражадаги) одамлар бўлади.*

Баъзан ишора гуруҳи таркибига *бир* сўзи киритилиб, субъект белгиси ноаниқ мазмун касб этади: *Сизда шундай бир куч борки, кўрганымда ўзимни йўқотиб қўяман (Мирмуҳсин).* Яъни: *Сизда кўрганымда ўзимни йўқотиб қўядиган (даражадаги) куч бор.*

в) дейктик белги предикатнинг ўзига ишора қилади, яъни унинг ўрнида келади ва кейинги гап томонидан изоҳланади: - ... *Энди айбга буюрмайсиз, қоида шунақа, сўроқларимнинг биттасини ҳам қолдирмай жавоб берасиз (С. Аҳмад).* Баъзан *эди* тўлиқсиз феъл олмош билан биргаликда ишора гуруҳини ташкил этади: *Уларнинг вазоҳатлари шунақа эдики, томда пичан босаётган Йигитали ўрогини кўтарганча қотиб қолди (П.Қ.).* Баъзан *қилмоқ, бўлмоқ* феъллари олмош билан бирга ишора гуруҳини ташкил этади: *Мен шундай қиламанки, у қаерга гойиб бўлганимни сезмай қолади (Ж. Абд.).* *Оқибат шундай бўлдики, бировнинг олдига боришга, даромад қилишга безиллаб қолди (А.Қ.).*

г) дейктик белги ҳаракат ифодаловчи феъл предикатнинг белгисига ишора қилади ва кейинги гап томонидан изоҳланади; бу гап феъл предикат орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг натижаси сифатида майдонга чиқади: *Сўзни шундай бошлади, шундай сўзладидики, Аҳмаджоннинг чеҳраси очилиб, диққат билан қулоқ солди (А.Қ.).* Баъзан изоҳловчи содда гап мазмуни феъл предикат ифодалаган иш-ҳаракат билан қиёсланади: *Эрталабки шамол дарё*

бўйлаб шундай эдики, худди тинч оқайтган сувнинг текис юзи буралиб кетгандай бўлди (Ойбек). Феъл предикат аналитик форма ёрдамида ифодаланиб, унинг дейктик белги билан ифодаланган белгиси кейинги содда гап томонидан изоҳланади. Бунда ҳам бу гап натижа ёки ўхшатиш мазмунини ифодалайди: *Кундузлари ишга шундай берилиб кетасанки, кайф эсингга келмайди (Ойбек).* Бу ўринда натижа маъноси ифодаланган. Яна бир мисол: *Ҳижрон азобларидан кейинги учрашув бугун Розиянинг чиройини шундай очиб юборган эдики, унинг борлигидан қизлик жозибаси ёғилиб турганга ўхшарди (П.Қ.).*

Предикат "от+феъл" моделидаги феъл билан ифодаланганда, изоҳловчи содда гап(реализатор) шу предикат орқали ифодаланган иш-ҳаракатнинг натижасини ифодалайди: *Лекин шундай тўй қилмазмики, ҳар ёққа донги кетсин (Ойбек).* Юқоридаги каби предикат орқали ифодаланган иш-ҳаракат реализаторга ўхшатилади: *Кўкламги кўкатлар ҳозир шундай жисганак бўлганки, гўё куёш шуъласидан ловиллаб ёниб кетгундай (Ойбек).*

Феъл предикат фразеологик ибора билан ифодаланган бўлса, реализатор предикат таркибидаги биринчи қисмни изоҳлайди: *...Ўзининг кўрганларига бунга таққослаб, шундай хулосага келдики, унинг уйига тушганлар – оддий ўғрилар эмас, балки қайси бир зўравон бекнинг йигитлари (П.Қ.).* Яъни: *Ўзининг кўрганларига бунга таққослаб, унинг уйига тушганлар – оддий ўғрилар эмас, балки қайси бир зўравон бекнинг йигитлари экан, деган хулосага келади.* Бу ўринда *"хулосага келади"* – фразеологик иборадир.

д) дейктик белги феъл предикатнинг белгиси даражасига (белгининг белгисига) ишора қилади. Бунда: А) реализатор натижа маъносини ифодалайди: *Шундай ажойиб гапирдики, оғзим очилиб қолди (Ў. Умарбеков).* Б) реализатор ўхшатиш маъносини ифодалайди: *Отпоққина, нозик юзи куёшда шундай тиниқ кўрундики, гўё у нурдан яратилгандай... (Ойбек)*

е) дейктик белги от предикат белгисига ишора қилади: *Хунар шундай отдирки, у минган кишини роҳат ва эътибор манзилига етаклайди ("Оз-оз ўрганиб...").* Яъни: *Хунар – минган кишини роҳат ва эътибор манзилига етаклайдиган отдир.*

ё) дейктик белги сифат билан ифодаланган от предикатнинг (характерловчи предикатнинг)⁵⁷ даражасига ишора қилади, реализатор эса шу даражани изоҳлайди: *Зангори осмон шундай тиниқ, шундай безуборки, кўзни олади (Ойбек)*. Яъни: *Зангори осмон кўзни оладиган (даражада) тиниқ, безубор (Ойбек)*. Реализатор дейктик белги ҳамда предикатнинг натижасини ифодалайди: *Ҳиди шундай хушбўй, шундай нафиски, Машираб қаерда ўтиргани эсидан чиқиб, қайта-қайта ҳидлади (О.Ёқубов)*. Реализатор ўхшатиш маъносини ифодалайди: *Мастуранинг чеҳраси шундай осойишта ва ҳоргин эдики, гўё уйқуга кетганга ўхшарди (О.Ёқубов)*.

ж) дейктик белги от предикат белгисининг даражасига ишора қилади. Реализатор даража маъносини ифодалаб изоҳлайди: *У шундай зўр дуоки, барча инс-жинс қочади (Ойбек)*. Яъни: *У барча инс-жинс қочадиган дуо*. Реализатор натижа маъносини ифодалайди: *Шундай ёқимли болаки, кўришинг билан унинг ёнидан кетолмайсан (С. Абдулла)*.

з) дейктик белги миқдор предикатнинг⁵⁸ даражасига ишора қилганда, реализатор шу даражани изоҳлайди: *Ўша йилларда Тошкентда шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб саногига етолмайсиз (Ғ.Фуллом)*.

и) дейктик белги ўрин белгисига ишора қилади, реализатор шу белгини изоҳлаб келади: *Шундай жойга ўқ ташиб турдики, у ёққа ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайди (Ойбек)*. Яъни: *Ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайдиган жойга ўқ ташиб турди*. Реализатор натижа маъносини ифодалайди: *Эшитганда ҳам шундай масофадан туриб эшитамизки, бизгача фақат айрим сўзларгина етиб келган (Э. Хемингуэй)*.

й) дейктик белги объект белгисига ишора қилади, реализатор шу белгини изоҳлайди: *Шундоқ гапларни топиб гапирадикки, нақ жон-жонингдан ўтиб кетади (С Аҳмад)*. Яъни: *Нақ жон-жонингдан ўтиб кетадиган гапларни топиб гапиреди*. Реализатор натижа маъносини ифодалайди: *Хунарингнинг гулини энди кўрсатасан халққа, яна шундай бинолар қурамизш, тош мрамари сайрасин (Ойбек)*.

⁵⁷ Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжасва С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 50-бет.

⁵⁸ Ўша асар. 51-бет.

3. Қўшма гапга тенг келадиган реализаторга ишора қилувчи ДБ. Бунда дейктик белги мураккаб гап (таркибида иккитадан ортиқ содда гап иштирок этадиган қўшма гап), қўшма гап таркибида келади ва ўзидан кейинги камида иккита ўзаро боғланган содда гапга ишора қилади. Бундай катафорик системадаги дейктик белги олдинги (содда гапга ишора қилувчи) дейктик белгидан фарқ қилмайди. Бунда фақат реализатор ҳажми ўзгарган холос. Шунинг учун бу системани реализатор турига қараб гуруҳларга ажратган ҳолда тадқиқ қиламиз:

1) реализатор боғланган қўшма гапга тенг бўлади. Бунда унинг қисмлари ўзаро қуйидагича боғланган бўлиши мумкин:

а) тенг боғловчилар билан боғланади: *Атрофда, ҳар беш-олти чақирим жойда шундай қишлоқлар борки, бу қишлоқларда йигитларни кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмас, лекин қизлар сероб (О.Ёқубов).* Бу мисолда қўшма гапга тенг реализатор олдинги гапдаги субъект белгисини изоҳлаяпти.

б) эса сўзи ёрдамида боғланади: *Ҳаёт мана шунақа, болам, бир хил одамнинг ўлими ўзи учун байрам, бир хиллари эса ҳамма учун хайрли (М.Горький).* Бу мисолда реализатор дейктик белги билан ифодаланган предикатни изоҳлаяпти.

в) юклама ёрдамида боғланган бўлади: *Дарҳақиқат, шунақа пайтда одамда шундай ҳолат рўй беради: хаёлга толади-ю, кўз олдида қувноқ болалик даври намоён бўлади (С. Ражабов).*

Баъзан дейктик белги феъл предикат белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Аммо гиж-гиж бўлиб қурт-қумурсқадай қайнаб ётган қўшин кўприкка шундай тиқилиб қолган эдики, унга на қамчи кор қилар эди, на қилич (П. Қод.).*

Дейктик белги объект белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Мен шундай йигитларни биламан, на қўлларидан бирор иш келади, на бир оғиз гапни эплаб гапиришади (Ғ.Фулом).*

Дейктик белги от предикат белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Бу шундай лочинки, на унинг қанотини қирқиб бўлади, на ўзини қафасга солиб бўлади (С.Аҳмад).*

2) реализатор эргашган қўшма гапга тенг бўлади. Демак, уларнинг компонентлари ҳам худди эргашган қўшма гапнинг қисмлари каби боғланган бўлади. Бу реализатор билан дейктик белги ўртасидаги муносабатлар қуйидагича бўлади:

а) дейктик белги субъект белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Шундай одамлар ҳам бўладики, тугилганда ҳеч ким севинмаган бўлса ҳам, ўлганда бутун юрт мотам тутади (А.Қ.)*. Бу мисолда реализатор тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапга тенгдир.

б) дейктик белги предикатнинг ўзига ишора қилади, яъни от предикат бўлиб келади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Бу дунё шундоқ, болам, олам яратилибдики, бировга бахт, бировга алам келади (С. Аҳмад)*.

в) дейктик белги феъл предикатнинг белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Турмушимиз шундай кечсинки, ҳамманинг ҳаваси келиб, бизни гапириб юрганларнинг ичи куйиб ўлсин (Ж. Абд.)*.

г) дейктик белги феъл предикат белгисига ишора қилади ва даража маъносини ифодалайди ҳамда реализатор томонидан изоҳланади: *Жўраҳон бу гапларни шундай ғазаб билан айтардики, кўзлари чақнаб, пешоналари тиришиб кетарди (Саҳмад)*. Бу мисолда реализатор натижа маъносини ифодалайди.

д) дейктик белги тавсифловчи предикат даражасига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Тақдир шундай кучлики, тошдан бўлсанг ҳам, бир чертиб ёради сени (Ойбек)*.

е) дейктик белги от предикат белгисининг даражасига ишора қилади: ... *Маорифнинг инспектори шунақангям эзма одам эканки, чироқнинг ёғи тугаб хиралашди ҳам, тонг отиб, деразадан ёруғ тушди ҳам, қани энди, гапи тугаса, бирам чўзади денг (С. Аҳмад)*.

ё) дейктик белги объект белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Ҳозир одамлар шундай ишлар қилаётибдики, бу ишларнинг мингдан бирини пайгамбаринг қилса, сен у ёқда қолиб, ўзини худо эълон қилар эди (А.Қ.)*.

ж) дейктик белги фразеологик ибора билан ифодаланган феъл предикатнинг белгисига ишора қилади; бунда у иборадаги биринчи компонентга кўпроқ боғланади: *Чол-камтир кенгашиб, шундай қарорга келишди: Бу чиқим охирги ва ҳўкизни бўйнидан боглаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас (А. Қ.)*.

З) реализатор боғловчисиз қўшма гапга тенг келади. Бунда дейктик белги ва реализатор ўртасидаги муносабат куйидагича бўлади:

а) дейктик белги субъект белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Шундай одамлар борки, ўзларида ҳеч нима йўқ, бошқанинг мулкига ҳасад қилади (Ойбек).*

б) дейктик белги предикатнинг ўзига ишора қилади, яъни от предикат ўрнида келиб, реализатор томонидан изоҳланади: *У шундайки, яхши тигни дилрабо маъшуқасидан афзал кўради, ўзи барлос бекзодаларидан! (Ойбек).*

Баъзан дейктик белги ишора гуруҳини ҳосил қилган ҳолда предикатга ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *У бир ярим ойга яқин тилсиз-жағсиз ётиб, оқибат шундай бўлиб қолибди: ўнг қўли билан ўнг оёғи ярим шол, эси жойида эмас (А. Қ.).*

в) дейктик белги феъл предикатнинг белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Шундай қораки, қоронғи кечаларнинг қора дostonлари менинг сочимдан ўрилган, шу қора сочларим меники бўлиш билан қора кунга қолган (Ғ.Ғулом).*

г) дейктик белги феъл предикатнинг белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Агар уни эзиб ташласангиз, лаънати шундоғам бир сасиб берадики, нақ димоқни ёради, шу ҳиди билан ўлгандан кейин ҳам сиздан қасдини олади (С. Аҳмад).*

д) дейктик белги объект белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Мана шундай жсононни келтирдимки, орқаси тўла кокили жаҳонга арзийди, тўтидай қўҳлик, оти Унсиной (Ойбек).*

е) дейктик белги от предикатнинг белгисига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади: *Колхоз шундай нарсаки, хоҳлаган одам киради, хоҳламаган одам тўпписини яримта қилиб юра беради (А.Қ.).*

4) микроматнга тенг келадиган реализаторга ишора қилувчи дейктик белги. Бунда реализатор бир мавзуга бирлашган гаплар йиғиндисидан иборат бўлган нутқ бўлагига тенг келади. Бу нутқ бўлаги тилшуносликда мураккаб синтактик бутунлик⁵⁹, хат боши, дискурс ва матн атамалари билан атаб келинган⁶⁰. Бундай қўлла-нишда дейктик белги билан реализатор ўртасидаги муносабатлар қуйидагича бўлади:

⁵⁹ Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983. 223-бет.

⁶⁰ Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1992. 139-бет.

а) дейктик белги кўпинча от предикатга ишора қилиб, микроматнга тенг келувчи реализатор томонидаи изоҳланади: *Бу инсоний ҳақиқат шундай: - Сен ҳар қанча ясаиб-тусанмагин, лабларингни, киприк-қошларингни, бетларингни ҳар хил ранглар билан бўямагин, турли-туман тақинчоқлар тақмагин, бари бир инсоний фазилатинг бўлмагандан кейин, сен ҳунуксан, сен жирканчсан, сен ногиронсан! Билиб қўй, сенга инсон ҳуснини берадиган, номингни пок, бедоғ сақлайдиган нарса юзингга суртган бўёқлар, қуюшқондан чиқиб кетган бачкана кийимлар, турли зебу зийнатлар эмас, йўқ, асло булар эмас. Сенга бу ҳуснни чиройли ахлоқ, одоб, маданият, яхши фазилат беради (М. Исмоиллий).*

б) дейктик белги кўпинча *демоқ* феъли билан биргаликда ишора гуруҳини ташкил этади ва кўчирма гапга тенг реализатор томонидан изоҳланади: *Тошмамат охири шундай деди: - Аҳволимиз бу. Сизларам обдон қийналиб кетдинглар (Ў.Усмонов).* Шуниси борки, кўчирма гапни ифодаловчи реализатор содда гапга ҳам, кўшма гапга ҳам, микроматнга ҳам тенг келиши мумкин.

Дейктик белги *ўйламоқ* феълининг турли шакллари билан биргаликда ишора гуруҳини ташкил этади ва реализатор томонидан изоҳланади: *У ўз ичида шундай ўйлайди: Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза (Ойбек).*

5) дейктик белги *ёлғиз ўзи тасдиқ маъносини ифодалаб, реализатор томонидан изоҳланади.* Бундай пайтларда дейктик белги ораликдаги элемент ҳисобланади, яъни у ҳам анафорик, ҳам катафорик функцияни бир вақтнинг ўзида бажаради. Аниқроғи, бундай дейктик белги олдинги реализаторга ишора қилса, кейинги реализатор томонидан изоҳланади. Бу ўринда қуйидаги моментларга эътиборни қаратамиз:

а) сўзловчи дейктик белги ёрдамида ўзининг олдинги фикрини тасдиқлайди ва кейинги гапи ёрдамида бу дейктик белгига изоҳ беради: *Ҳозир, мана институтни битиряпман. Шунақа, синглим, одам йиғлаб-йиғлаб марза олса, кулиб-кулиб сугорар экан (П. Қ.).*

б) сўзловчи дейктик белги ёрдамида ўз ҳамсуҳбатининг фикрини тасдиқлайди, кейинги фикри билан эса бу белгини изоҳлайди: *- Жуда уста экансиз, - иқрор бўлди қиз. - Шунақа, қаловини топса, қор ёнади, дейдилар (Ж. Абд.).*

2. -ча кўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясалган формаларнинг катафорик амаллари

Бу формалар ҳам ўзидан кейин келган қандайдир нутқ бўлагига ишора қилиши жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади:

1) гап бўлагига тенг келадиган реализаторга ишора қилувчи дейктик белги. Бу дейктик белги вазифасидаги ясама формалар содда гап таркибида келиб, шу гап доирасидаги реализаторга ишора қилади ва изоҳланади: ... *Лекин кўринишидан шунчаки мияси зовлаган анчайин одамча (М.Горький).*

2) содда гапга тенг келадиган реализаторга ишора қилувчи дейктик белги. Бу формалар (дейктик белги) кўшма гап таркибида иштирок этади ва реализатор томонидан изоҳланади; бунда дейктик белги билан реализатор ўртасидаги муносабатлар қуйидагача бўлади:

Дейктик белги феъл предикатнинг белгисига ишора қилади ва ўзидан кейинги реализатор томонидан изоҳланади. Бунда реализатор қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) натижа маъносини ифодалайди: *Саудий шунча гангидики, Мунисхоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди (А.Қ.).*

б) ўхшатиш маъносини ифодалайди: *Унинг сўзларидан шунчалик азобландимки, гўё юрагим узилиб тушгандай эди (Ў.Усмонов).*

Дейктик белги феъл предикатнинг белгисининг даражасига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади. Бунда реализатор натижа маъносини ифодалайди: *"Дуварак" танкка шунчалик яқин бориб граната ташлабдики, унинг парчаси ўзига ҳам тегибди (А.Қ.).*

Дейктик белги феъл предикатнинг миқдорий даражасига ишора қилади, реализатор эса натижа маъносини ифодалаб, уни изоҳлайди: *Ўша кун Санамой шунчалик кўп ҳаяжонландики, одатдаги эҳтиёжини ҳам унутиб қўяди (П.Қ.).*

Дейктик белги тавсифловчи от предикатнинг даражасига ишора қилади. Бунда реализатор қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) натижа маъносини ифодалайди: *Ҳа, биз қизларда андиша шунчалик зўрки, баъзан ўзининг энг яқин кишинга ҳам кўнглингдагини айтолмай қийналасан (Ж. Абд.).*

б) ўхшатиш маъносини ифодалайди: *Шунча ҳам қуюқки, гўё қош, кўз, киприк бир-бирига тутшиб кетгандай (Сайёр).*

Дейктик белги микдорий от предикатнинг даражасига ишора қилади: Бунда реализатор куйидаги маъноларни ифодалайди:

а) натижа маъносини ифодалайди: *Улар шунча кўпки, ям-яшил далани баланд девордай тўсиб қўйишган эди (Ж. Абд.).*

б) ўхшатиш маъносини ифодалайди: *Кўйлар шунча кўп эдики, кўм-кўк ёнбағирлар қоракўл терилари билан қоплангандек эди (Ш. Рашидов).*

в) дейктик белги фразеологик ибора билан ифодаланган феъл предикатнинг белгисига ишора қилади. Бунда дейктик белги ибора таркибидаги биринчи компонентга кўпроқ боғланган бўлади: *Дилаф-рузнинг юзидаги кулдиргичи, ёноғидаги яккаю-ягона қора холи қизга шунчалик жозоба касб этган эдики, Рашид бундай гўзалликни ҳеч қаерда ҳеч кимда кўрмаганди (М. Қориев).*

Баъзан дейктик белгининг ўзи фразеологик ибора билан ифодаланган феъл предикат таркибига кириб кетади ва натижа маъносини ифодалайдиган реализаторга ишора қилади: *Охири у шунчаликка бордики, нечун курашаётганини, нечун ўз ҳаётини таҳлика остига солаётганини, нечун қон тўкаётганини ҳам билмай қолди (С. Аҳмад).*

3) кўшма гапга тенг реализаторга ишора қилувчи дейктик белги. Бунда дейктик белги мураккаб кўшма гап таркибида қатнашади ва ўзи қатнашган содда гапга боғланиб, ундан кейин келаётган кўшма гапга ишора қилади ва улар томонидан изоҳланади; бунда дейктик белги билан реализатор ўртасидаги муносабатлар содда гапга тенг реализатор билан дейктик белги ўртасидаги муносабатларга ўхшаб кетади. Булар куйидагича бўлади:

а) дейктик белги феъл предикатнинг ноаниқ микдорий белгиси даражасига ишора қилади ва реализатор томонидан изоҳланади; бунда реализатор натижа маъносини ифодалайди: *Бу шунча кўп такрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга "гуруҳбоз" деб кўлини бизиз қилар эди (А.Қ.).*

б) дейктик белги микдорий от предикатнинг даражасига ишора қилади, реализатор эса натижа маъносини ифодалайди: *Унга қарам фуқаролар шунчалик кўп эканки, агар ҳар биттасидан кўноқ олинса ҳам, тўққиз хумда бўза солса бўлар экан (Ф.Фулом).* Бунда реализатор вазифасини бажараётган кўшма гап боғланган, эргашган ёки боғловчисиз кўшма гаплар кўринишида бўлиши мумкин.

4-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ясалган сўз формаларининг коннотатив (ёрдамчи) маънолари

Мазкур ясама формалар ҳам туб кўрсатиш олмошларига ўхшаб турли кўшимча, ёрдамчи маъноларни ифодалаши мумкин. Уларнинг бу хусусиятларини қандай кўшимчалар ёрдамида ясалганига қараб гуруҳларга ажратган ҳолда текшираимиз.

1. -дай кўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясалган формаларнинг коннотатив маънолари

Бу формалар кўшимча маънолар ифодалаганда, албатта, уларнинг ишора қилиш ва ўхшатиш маънолари, яъни концептуал маънолари хиралашади ёки бутунлай сезилмай қолади. Улар қуйидаги ёрдамчи маъноларни ифодалайди:

1) **кучайтириш, таъкид** манолари ифодаланади. Бу жараён қуйидаги кўринишларда юз беради:

а) ясама формалар субъект маъноларини кучайтириб ифодалайди: *-Шундай қобилиятли инжениер, шунақа номтаъқулчилик қилиб ўтирса, қизиқ-ку,- деди ажабланиб у (Ш.).* Кўпинча ясама формалар гап ичида такрорланган ҳолда (жуфтланиб эмас) маънони кучайтириб келади: *Дунёда унақанги ростгўй, унақанги камтар бола йўқ (Х.Тўхтабоев).*

Ясама формалар қуйидаги шаклда ҳам маънони кучайтириб ифодалаши мумкин (бунда фақат такрорланиш маъно кучайтирувчи омил эмаслиги мисолдан кўриниб турибди): *Ҳамробуви. Мавлонни билмайсизми? Бунингдай ўжар, бунингдай қайсар... (А.Қ.).*

б) ясама форма феъл предикатнинг белгисини кучайтириб ифодалайди: *- Яхши... фақат сиз йўқсиз... Шундай соғинаман,- қизнинг кўзларида яна ёш кўринди (О.Хусанов).* Бу позициядаги ясама форма ҳам такрорланган ҳолда маънони кучайтириб ифодалаши мумкин: *- Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай кўрқдим, шундай кўрқдимки! - деди Муқаддас қулиб (О.Ёқубов).*

в) ясама форма тавсифловчи от предикат белгисини кучайтириб ифодалайди: *Ғарбий Европага қилган сафаримизни эсланг. Одамлар бир-бирига шундай лоқайд! (П.Қ.)* Бу позициядаги ясама форма ҳам такрорланиб, маънони кучайтириб ифодалаши мумкин: *Юзи шундай гўзал, қарашлари шундай бахтиёр (П.Қ.).*

г) ясама форма объект белгисини кучайтириб ифодалайди: *-Қизалоқларим, қўлларинг нуқул барака экан. Бундақанги ҳосилни ким кўрибди (Ойбек).*

д) ясама форма пайт маъносини кучайтирган ҳолда ифодалайди: *Қани айтинг-чи, шунақанги пайтда одам боласи ухлай оладими? (Х.Тўхтабоев)*

е) ясама формалар қуйидаги позицияда ҳам маънони кучайтириб ифодалаши мумкин: *Шундай отанинг, шундай онанинг боласи ҳаётда ўз ўрнини топиб олганига ишонаман (С.Аҳмад).*

2) ясама формалар маънони аниқлаштириб келади. Бунда улар қуйидаги позицияларда келиши мумкин:

а) ясама форма ўрин маъносини аниқлаштириб ифодалайди: *Қудрат ялангликка чиққач, шундай рўпарасида ҳилтираб учиб юрган мезонга кўзи тушди (Ж. Абд.).*

Ўрин объектларга нисбатан олиниб, аниқлаштирилиши мумкин: *Чунки Қоплондаранинг ер ости камари Юқори Паданенинг шундоққина биқинида эди (О.Хусанов).* Ясама форма такрорланган ҳолда ўрин маъноси ҳам кучайтирилади, ҳам аниқлаштирилади. У *шундоқ кўз ўнгида, шундоқ ёнгинасида ақл бовар қилмас кашфиёт вужудга келганини сира ҳазм қилолмасди (Ў.Усмонов).*

б) ясама формалар ҳаракат маъносини аниқлаштириб ифодалайди: *Қизнинг товушидан совуққотганлиги шундоққина билиниб турарди (С.Аҳмад).*

в) ясама форма қуйидаги позицияда ҳам ўринни аниқлаштиришга хизмат қилган, лекин ўрин ифодаловчи бўлак формал жихатдан туширилган: *У шундай ён қўшинининг боласини уриб лабини шиширибди (С. Анорбоев).* Бу гапни нормал ҳолга келтирсак, яъни туширилган бўлакни ўрнига қўйсақ, қуйидагича бўлади: *У шундай ёнимиздаги қўшинининг боласини уриб лабини шиширибди.*

3) ясама формалар писандсизлик маъносини ифодалайди. Бунда улар қуйидаги позицияларда келиши мумкин:

а) ясама формалар предмет белгисига нисбатан писандсизлик маъносини ифодалайди: *Кейин кўз ёши тугаб, бир оз ўзига келгач, йиғи учун мундай бир арзирли баҳона тополмай, нега бунчалик куйиб йиғлаганидан ўзи кўрқиб кетарди (Ў.Усмонов).* Бу ўринда ясама форма **"бир"** сўзи билан қўлланганлиги кўриниб турибди. Бу сўз ясама форма ифодалаётган писандсизлик маъносига гумон маъносини ҳам киритяпти. Натижада писандсизлик маъноси кучайтирил-

япти, чунки ноаник, нотаниш нарсага нисбатан писандсизликнинг ифодаланиши табийий ҳолдир.

б) ясама формалар предикат белгисига нисбатан писандсизлик маъносини ифодалайди: *Неча йиллардан бери Расул Оллоёрович ўзи билан мундай бир дилдан гаплашмаганини ўйласа, Шорасулга жуда ҳам алам қилиб кетарди (Ў.Усмонов).*

в) ҳаракатнинг ўзига нисбатан писандсизлик маъноси ифодаланади: *Бундай бир идорага кириб ўтай ҳам демайсан-а? (Х.Тўхтабоев).*

Юқоридаги мисоллардан кўриняптики, ясама формалардан *бундай* шакли писандсизлик маъносини ифодалаганда кўпинча *мундай* шаклига айланади. Сабаби шундаки, писандсизлик кўпинча сўзлашув нутқида учрайди, *мундай* ҳам сўзлашув нутқида кўп қўлланадиган формадир.

4) ясама формалар ноаниқлик маъносини ифодалайди. Бунда улар кўпинча ҳаракатнинг ноаниқлигини ифодалаб келади: - ... *Каромат ундоқ бўлиб кетди, индамадим (А.Қ.).*

Баъзан ясама форманинг ўзи предикат ўрнида келиб ноаниқлик маъносини ифодалайди: *Отаси билан ундайроқ. Шунинг учун келмагандир (Ш.).*

Ясама формалар такрорланган ҳолда ноаниқликни ифодалаши мумкин:

- *Қалай, нонвойликдан бир нима ортадимми? - Гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ... – деди-да самоварга қараб кетди (А.Қ.).*

5) ясама формалар "оддийлик" маъносини ифодалайди. Бу термин билан биз "ҳар доимгидай", "одатдагидай" деган маъноларни ифодалашини назарда тутяпмиз; бунда ясама формалар ҳаракатнинг "оддийлигини" ифодалайди: - *Строй бўлмасдан шундай кетаверсак бўлмасмикин?-деди (А.Қ.).*

Баъзан ясама форма ёлғиз ўзи "оддийлик" маъносини ифодалаши мумкин: - *Ҳа, маҳзум, бунчалик илдам, йўл бўлгай, қўлтигингиздаги нима? – Шундай, бозордан уйга, бу намат (Ф.Фулом).* Баъзан бу форма "ўзим" сўзи билан қўлланиши мумкин: *"Ҳўш?! Шундай ўзим, сизни согиниб, бир кўриб келай, деб келган эдим (Ф.Фулом).*

б) ясама формалар "камлик" маъносини ифодалайди. Бу термин орқали биз нормадан камлик, одатдагидан озлик маъноларини ифодалаймиз; бунда ясама формаларга *-роқ* кўшимчаси

қўшилиши мумкин:⁶¹ ... ўзи ҳам жудаям бўзга ўхшамайди-ю, бундайроқ хом сурп экан (Р.Файзий).

7) ясама формалар "йўналиш" маъносини ифодалайди. Бу термин орқали биз иш-ҳаракатнинг қай тарафга йўналтирилганини назарда тутамиз:⁶² *Икки соат ухлаб, ўшанақаси ишга кетаман (Саҳмад).*

2. - ча қўшимчаси ва унинг вариантлари ёрдамида ясалган формаларнинг коннотатив маънолари

Бу формалар коннотатив маъно ифодалаганда, уларга хос бўлган ноаниқ миқдор маънолари устига бошқа ёрдамчи маънолар қўшилади. Булар қуйидаги маънолардир:

1) ясама формалар кучайтириш маъноларини ифодалайди; бунда улар қуйидаги позицияларда келиб, турли тушунчаларни кучайтириб ифодалайди:

а) субъектнинг ноаниқ миқдорини кучайтириб ифодалайди: *Шунча пул ёстиқ тагида ётибди (С. Аҳмад).*

б) феъл предикатнинг миқдорий маъносини кучайтириб ифодалайди. *Икки ҳафта ичида Беходни шунчалик соғиндики... (Ў. Усмонов).*

"От+феъл" моделидаги феъл предикат маъносини кучайтиришда ясама форма отга боғланиб келади: *Давлат гўшт этиштириши масалаларига шунчалик зътибор бериптию, сиз энг чорвадор қишлоқни йўқ қилмоқчисиз (С. Аҳмад).*

в) белгининг даражасини кучайтириб ифодалайди: *Наҳот, шу увоққина жуссада шунчалар катта, ишониб бўлмас паҳлавон куч яшириниб ётган бўлса (С. Аҳмад).*

г) ясама форманинг ўзи миқдорий от предикатнинг ўрнида келади ва маънони кучайтириб ифодалайди: *Тинчлик йўқ экан-да! Иккита боланинг галваси шунча! (П.Қодиров)*

д) феъл предикат белгисининг даражаси кучайтириб ифодаланади: *Шунинг учун бу менга мунчалик терс гапириб, ҳовлимни ҳам текшириб юрган экан-да (П.Қодиров).*

⁶¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980. 298-бет.

⁶² Ўша жойда.

е) микдорий от предикат даражаси кучайтириб ифодаланади: *Гуноҳим шунчалар кўп эканми, бек акамнинг кўргилари йўқ, деб кўп ташвиш чекдим (Т.Малик).*

ё) тавсифловчи от предикат даражаси кучайтириб ифодаланади: *Мен биламан, ўтмоқдаман, умримнинг чеки яқин, наҳот умр, умидларнинг нархи шунчалар арзон!.. (Т.Иброҳимов)*

ж) пайт маъноси кучайтириб ифодаланади: *Ўтмишни, Аъзам ака билан ишлаган даврларини эслаб, узоқ-узоқ жим қолар, шунчадан бери бир келиб хабар олмагани учун Гулсум опадан қайта-қайта кечирим сўрарди (О.Ёқубов).*

з) ўрин маъноси кучайтириб ифодаланади: *Сени бир кўрай, шунча йўлдан машаққат тортиб келдим (С. Аҳмад).*

и) объектнинг ноаниқ микдори кучайтириб ифодаланади: *Шунча пулни, шунча молни нима қилсин (Ойбек).*

й) объектнинг ўзи микдорий жиҳатдан кучайтириб ифодаланади: *Қарасам, югуриб-елиб бирпасда прилавкага шунчани қалаб ташлади (Ойбек).*

к) ясама форма "бўлмоқ" феъли билан биргаликда микдорий от предикат ўрнида келади ва маъноси кучайиб ифодаланади: *Ўғил болалик шунчалик бўлади-да! (Т.Малик)*

л) ясама форма "қилмоқ" феъли билан биргаликда феъл предикат ўрнида келади ва маънони кучайтириб ифодалайди: *Шунча қилдим, бу ёққа келмади (Ш.).*

м) ясама формалар қуйидаги позицияда ҳам кучайтириш маъносини ифодалайди: *Шунча ютуқларимизнинг бошида, ваҳоланки, мана шу ўзимиз билган Расул Оллоёрович турибдилар (Ў.Усмонов).*

2) ясама формалар камайтириш маъносини ифодалайди, бунда асосан у кўрсатиш олмоши ёрдамида ясалган формалар иштирок этади. Улар қуйидаги позицияларда келиб, турли тушунчаларнинг маъноларини камайтириб ифодалайдилар: *Унча қадрламайдилар, кулфат уларнинг кўзини очади... (Ў.Усмонов).*

а) ясама формалар феъл предикат маъносини камайтириб ифодалайди: *Ўзи шу, одамлар хушнуд кунларда бир-бирларини...*

"От+феъл моделидаги феъл предикатнинг таркибидаги биринчи компонентга боғланиб, унинг ноаниқ микдори камайтириб ифодаланади: *Унинг сўзига унча эътибор этмаган экан (С. Анорбоев).*

б) тавсифловчи от предикат маъноси камайтириб ифодаланган: *Чорбоғ унча катта эмас (Х.Ғ.).*

в) микдорий от предикат маъноси камайтириб ифодаланади: *Бола-чақа унчалик кўп бўлмасаям, бирон ҳунар орқасида рўзгор тебратиш амри маҳол эди (Ойбек).*

г) ясама формалар феъл предикат белгисини камайтириб ифодалайди: *Йигит гапирганда овози унча кучли туюлмаган эди, қийқириғи эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди (П.Қ.).*

д) тавсифловчи от предикатнинг белгисига хос даража камайтириб ифодаланади: *Ғанибойваччанинг хотини Зумрад келиноийи машҳур бойлардан Иноятҳожихоннинг қизи бўлиб, унча айтатурган чиройли эмас эди (Ғ.Ғулом).*

е) ясама форма "бўлмоқ" феъли билан боғланиб, предикат ўрнида келади ва маънони камайтириб ифодалайди: *Москвадан профессор келиб кўрди, лекин натижа унча бўлмади (Мирмуҳсин).*

Қизиги шундаки, бу ясама формалар қайси позицияда келиб, қайси тушунчанинг маъносини камайтириб ифодаламасин, бу тушунчаларнинг барчаси инкор маъносини ифодалаб келади.

3) ясама формалар писандсизлик, камситиш маъноларини ифодалайди. Бунда улар қуйидаги тушунчаларнинг маъноларини камситади:

а) шахс маъносига писандсизлик кўшилади: *Бироқ у ўйлаб қараганда у Настя билан Яшага шунчаки хола бўлмай ким? (С. Анорбоев)*

б) предмет маъносига писандсизлик кўшилади: *Бу кулги-ю карашмалар, бу топилмас ширин лаҳза-ю ноёб табассумлар – шунчаки гап (Мирмуҳсин).*

в) ҳаракат маъносига нисбатан писандсизлик ифодаланади: *Хафа бўлманг тагин, шунчаки айтаётирман-да (А.Қ.).*

Баъзан **шунчалик** формаси ҳам писандсизлик маъносини ифодалаши мумкин (бу албатта, сўзни нотўғри қўллашдир): *Лекин буларни шунчалик айтиб қўйдим-да (Ойбек).*

Шунчаки формаси ҳам "ўзи" олмоши билан қўлланиб, камайтириш (ноаникликка ҳам яқин) маъносини ифодалаши мумкин: *Шунчаки ўзим. Илгари Марғилонда Ҳидойбу деган бўларди (С. Анорбоев).*

5-§. Кўрсатиш олмошлари иштирокида ҳосил қилинадиган фраземалашган бирикмаларнинг семантик хусусиятлари

Олмошларнинг фразеологик ибораларнинг компонентлари тарзида иштирок этиши ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам кенг

тарқалган ҳодисадир. Бундай иборалар ҳақида “Лингвистик терминлар луғати”да “қўшма гаплар қисмларининг бирикиб кетишини акс эттирувчи фразеологик бирлик” деб таърифланади⁶³. Албатта, бу таъриф кўпроқ рус тили табиатига мос келади. Ўзбек тилидаги олмошли иборалар келиб чиқиши жиҳатидан, таркибий хусусиятлари жиҳатидан рус тилидан фарқ қилади.

Бундай иборалар кишилиқ ва сўроқ олмошлари иштирокида ҳам юзага келиши мумкин: *Менга қолса, маслаҳатим шу: мана, яқин ўртада баҳор, сиз қирга чиқинг, кўкрагингизда тоза шамол тегади. (О.). ... Ким билади, Йўлчибойни хизматкорликка бизлар оламизми (О.).* Бу иборалар ҳам фразеологик луғатларда учрайди.⁶⁴

Кўрсатиш олмошлари ва уларнинг ясамалари иштирокида куйидаги фраземалашган бирликлар тузилади:

1) бу олмоши ва унинг ясамалари иштирокида: *Бундай қараса (-м, -нг), буни қаранг(ки), бунақаси кетмайди, бу ёқда қолиб, бу нимаси, бундан чиқди(ки), бу ёгини сўрасангиз, буниси кетмайди, бугина эмас, бунисини ҳам кўйинг, бу яқин ўртада, бунинг устига, бунчалигини билсам.*

2) шу олмоши ва унинг ясамалари иштирокида: *Шундай қарасам, шуни айтаман, шуни айтинг, шу десангиз, шу ҳам гапми, шу денг, шундан шу ёққа.*

3) у олмоши ва унинг ясамалари иштирокида: *у айтган, ундан чиқди, у билмайди, у ёгини суриштирсангиз, у ёгини сўрасангиз, уни қаранг, унча айтатурган, унга қолса, у ёқда турсин, ундан нари(га), у ёғида бўлмагандан кейин, унақаси йўқ.*

4) кўрсатиш олмошлари аралаш ҳолда қатнашади: *у эмас, бу эмас; ундоқ десам, бундоқ дейди, бундоқ десам, ундоқ дейди; билган ундоқ дейди, билмаган бундоқ дейди; уни кўйинг, буни кўйинг; у десам, у деди – бу десам, бу деди; у дунё – бу дунё; у ёғи – бу ёғи билан; биров у дейди, биров бу дейди; у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқмоқ; у енгидан кириб, бу енгидан чиқмоқ; биров ундай, биров бундай; у деди, бу деди; шу бу йил, ё у ёқлик, ё бу ёқлик; у кўзинг бу кўзингга ёв.*

⁶³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С.504

⁶⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғати. Тошкент, 1992. 128, 172-бетлар.

1. Фраземалашган бирикмаларнинг маъно жиҳатидан турлари

Кўрсатиш олмошлари нутқда шундай бирикмалар таркибида қўлланадики, бундай бирикмаларда кўрсатиш олмошларининг функциялари нормал қурилган бирикмалардан фарқ қилмагандек таассурот беради, лекин фикр юритмоқчи бўлганимиз бирикмаларда кўрсатиш олмошларининг муқим ўрни (мавқеи) бўлиб, уни шу нутқ вазиятидан тушириб қолдириш мумкин эмас, чунки ўша кўрсатиш олмоши нутқ вазиятида белгиловчи функция – ўзи қўлланган сўзнинг турли маъно-мазмун муносабатини ташкил қилиш функциясини бажаради. Бу жиҳатдан фразеологизмларга анча яқин туради, чунки у ўзи бириккан сўз, бошқача айтганда, шу валентлик доирасида нутқий бутунликни ҳосил қилади, лекин том маъноси билан фразеологизмга ўтиб кетмайди. Шу сабабли бундай бирикмаларни, филолог олимлар (ф.ф.д. С.Аширбоев ва ф.ф.н. С.Султонсаидова) билан маслаҳатлашган ҳолда, **фраземалашган бирикма** деб аташни маъқул кўрдик.

Биз мазкур бирикмаларни таҳлил қилишда профессор Ш. Раҳматуллаев жорий қилган қолига асосландик, яъни бу бирикмалар ифодалаган маъноларни изоҳлагандан кейин улар ўртасидаги кўп маънолилиқ, омонимия, синонимия ҳодисаларини, вариантлилиқ хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилдик⁶⁵.

Бу бирикмалар худди фраземаларга ўхшаб маъно жиҳатидан ўз таркибидаги сўзлар маъноларининг оддий йиғиндисидан иборат эмас, улар ҳам шу сўзларнинг кўчма маъноларидан тузилган бўлади: *Уни қўйинг, буни қўйинг, трассани янги изга солиш ижобий натижа беришига ишонасизми?* - деб сўради Салимов (Ж.Абд.).

Бу иборалар маъно жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади:

1) **шахс** маъносини ифодалайди: *бу киши, у киши, у зот*. Бу бирикмалар муайян шахсга ишора қилиш, уни кўрсатишдан ташқари, унга бўлган ҳурматни ҳам ифодалайди: *Шерзод, сиз... сизнинг ажойиб хотинингиз бор. Мен у кишини саҳнада кўп кўрганман (П.Қ.)*. Яна мисол: *Устозга айтишганда, у зот бу тадбирни*

⁶⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғати. Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.

маъқуллаб, Бабракнинг елкасига қоққанини бошқалар ҳам кўрган эди (Мирмуҳсин).

2) предмет, жой маъносини ифодалайди: *бу дунё, у дунё.* Бу бирикмалар маълум жойга ишора қилишдан ташқари, диний маънодаги тушунчаларни ҳам ифодалайди, яъни *бу дунё* дегани фоний дунёни англатса, *у дунё* дегани нариги, боқий дунё маъноларини ифодалайди: *Иккиси ҳам оллонинг қули, бирига бу дунё берилган, иккинчисига у дунё берилган (Ойбек).*

3) хулоса, яқунлаш маъноларини ифодалайди: *Бундан чиқди-(ки); у қилиб, бу қилиб; ундан чиқди.* Бу бирикмалар олдинги фикрдан чиқадиган хулосани ифодаловчи гаплар ичида келади: *Сенга эмас, ўзимга зарур бўлса, бундан чиқдики, ибодат қилиш ҳар кимнинг ўз ихтиёрида, жаннатга қираман деган киши ибодат қилар экан-да? (А.Қ.)*

4) инкор маъносини ифодалайди: *...у ёқда турсин, у эмас, бу эмас.* Бу бирикмалар олдинги фикрни инкор этувчи гаплар таркибида келади: *Эслаб, хурсанд бўлиш ўрнига, қайтага кўпроқ эзилиб, қийналади. У эмас, бу эмас, замон нозиклашмасин экан (Ў.Усмонов). Қуш у ёқда турсин, каламушчалик ҳам эмас (Мирмуҳсин).*

5) ўрин маъносини ифодалайди: *Бу яқин ўртада, шундан шу ёққа; шундан шунга.* Бу иборалар ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини ифодалайди: *Бир сидра у гўё Салтанат эмас, аксинча Салтанат уни мажбурлаб, қийнаётгандай, шундан шу ёққа ўғри мушукдай ҳар учраган одамдан ҳадиксираб келаётганидан жуда оғринди (Ў.Усмонов).*

6) пайт маъносини ифодалайди: *Бу яқин ўрталарда, бу ўртада.* Бу иборалар иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. *Иккинчидан, ҳеч нарсага қарамас ва энг муҳими – бу яқин ўрталарда газеталарда чиқмаган янги фактлар асосида сўзлар эди (Ў.Усмонов).*

7) ажабланиш маъносини ифодалайди; *Буни қаранг(ки), уни қаранг(ки), уни қара-я.* Масалан: *Уни қара-я, дўстимнинг ўғли борлигини, у билан учрашувимни сира ўйламаган эдим (О.Ёқубов).*

8) норозилик маъносини ифодалайди: *буниси кетмайди, бунақаси кетмайди.* Бу иборалар олдинги фикрдан норозилик, уни тан олмаслик маъноларини ифодалайди: *Бировнинг мулкига нега кўз олайтиришади? Нима ҳақлари бор?! Йўқ, бунақаси кетмайди! (Ў.Усмонов)*

9) **сўроқ** маъносини ифодалайди: *Бу нимаси, бу қанақаси.* Бу иборалар олдинги фикрга нисбатан сўроқ маъносини, қисман ажабланиш, норозилик маъноларини ифодалайди: *Бу нимаси, шумшайиб ёп-ёлғиз (Ойбек).*

10) **шарт** маъносини ифодалайди: *Бу ёгини сўрасангиз, у ёгини сўрасангиз, у ёгини суриштирсангиз.* Бу иборалар "ҳақиқий аҳволни билмоқчи бўлсангиз" деган маънони ифодалайди: *У ёгини суриштирсангиз, қишлоқда ҳаммининг рўзвори танг (Ойбек).*

11) **бефарқлик, кўл силташ** маъноларини ифодалайди: *Унга қолса, ундан нарига.* Бу иборалар бирон-бир нарсага нисбатан бефарқ муносабатни ифодалайди: *Шу ташвиш кам эди ўзи! Шу етмай турган эди! ...Олишса, шерик бўлишса – ундан нарига! (Ў.Усмонов).*

12) **даража** маъносини ифодалайди: *У айтган, у айтатурган.* Бу иборалар бирон-бир белгининг қай даражада эканлигини билдиради ва "унча" сўзига маъно жиҳатидан яқинлашади: *Авазнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчак бир қараишда у айтган гўзал ҳам эмас (П.Қ.).*

13) **тасдиқлаш** маъносини ифодалайди: *Шуни айтинг, шуни айтаман-да, шуни айтадилар-да.* Бу иборалар олдин айтилган фикрни тасдиқлаш, маъқуллаш учун қўлланади: *-Бе-е? Эртан бизниям текширувга олмаса гўрғайди. - Шуни айтаман-да. Ие, ана, хизрни йўқласак бўларкан ўзи... (Ж.Абд.).*

14) **ўпкалаш** маъносини ифодалайди: *Шу ҳам гапми, шуюм гап бўлди-ю.* Бу иборалар суҳбатдошининг гапидан, ўзидан хафа бўлишни, ўпкалашни ифодалаш учун қўлланади: *Ҳ а м р о б у в и. Илоҳи омин... Деҳқонбой болам, бу тоғасиникида турса, сиз бошқа жойда туринг, айб бўлади. Ҳ а ф и з а. Ая! Шу ҳам гапми! (А.Қ.)*

15) **ишонч** маъносини ифодалайди: *У дунё, бу дунё; у дунёю, бу дунё.* Бу иборалар фикрни ишончли қилиш учун қўлланиб, **албатта** сўзига маъно жиҳатидан мос келади: *И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Келади. У дунёю бу дунё келади (С.Азимов).*

16) **тортишиш, баҳслашиш** маъноларини ифодалайди: *У десам - у деди, бу десам - бу; ундоқ десам бундоқ деди, бундоқ десам ундоқ деди.* Бу иборалар иккита ҳамсуҳбат ўртасида бўлиб ўтган тортишувни, баҳсни ифодалаш учун қўлланади: *Камтир у десам – у деди, бу десам – бу (С. Аҳмад).*

17) **иккиланишни** ифодалайди: ... Уни билмайди, ... буни билмайди. Бу ибора бирон ишни амалга оширишдаги иккиланишни ифодалаш учун қўлланади. *Дадаси урай деса уни билмайди, сўкай деса уни билмайди.*

18) **тахмин** маъносини ифодалайди: У ёғи бу ёғи билан. Бу ибора бирон бир нарсани ўлчашда тахминий миқдорни ифодалаш учун қўлланади: *Исмоилов шифтга тикилганча пешонасини тириштириб ўзича санаб чиқди-да: -Боя ҳам айтдим - у ёғи бу ёғи билан мингдан ошиқ берганман, -деди (Ў.Усмонов).*

19) **ҳар хил фикр, миш-миш** маъноларини ифодалайди: *Биров у дейди, биров бу дейди; билган ундоқ дейди, билмаган бундоқ дейди.* Бу иборалар фикрларнинг ҳар хиллигини, юрган ҳар хил миш-мишлар ҳақида хабар бериш учун қўлланади: *Билган у дейди, билмаган бу дейди (Ў.Усмонов).*

20) **паузани тўлдириш** учун қўлланадиган иборалар: *шу десангиз; шу денг.* Бу иборалар нутқ давомида сўзловчи томонидан ўз фикридаги паузани тўлдириш учун қўлланади: *Ҳовлиқма, бола, ҳозир айтиб бераман. Шу десанг, имтиҳонлар ҳам қолиб кетди (С.Аҳмад).*

21) **тўсатдан, бирданига бўладиган воқеани** ифодалайдиган иборалар: *Бундай қарасам, шундай қарасам.* Бу иборалар кўкқисдан бўлган иш-ҳаракатга нисбатан ишлатилади: *Кечагина мазах қилиб юрган ишлари... Мундай қарасалар бошқача чиқиб қопти (Ў.Усмонов).*

2. Фраземалашган иборалардаги кўп маънолилиқ ҳодисаси

Бу иборалар ичида кўп маънолилиқ (полисемия) ҳодисаси, кам бўлса-да, учрайди. Бунда иборанинг маъноси бошқа иборанинг маъносидан ўсиб чиққан бўлади. Масалан, *буни қарангки* иборасини олиб кўрайлик. Бу иборанинг бош маъноси (ибора сифатидаги бош маъноси) ажабланиш маъносидир, яъни сўзловчи бу иборани қўллаш билан ўз фикрига эътиборни жалб қилади, бу эса унинг ажабланиши билан баробар юз беради: *"Буни қарангки, уйда нонушта қилиб ўтиргандим, ўзи кириб келса бўладими" (Ҳ.Шайхов).* Мисолдан кўриняптики, сўзловчи кимнингдир тўсатдан кириб келганига ажабланыпти.

Бу иборанинг иккинчи маъноси, яъни афсусланиш маъноси мана шу ажабланиш маъносидан ўсиб чиқди: *Бўш қарангки, кўнгишлар*

тогдай яйраб юрган шундай бир пайтда энди манови машмаша (Ў.Усмонов). Бу ўринда ҳам иборадаги ажабланиш маъноси қисман бўлса-да сақланган, яъни "машмаша"нинг юз бериши тўсатдан бўлган. Шу билан бирга, сўзловчи бу "машмаша"нинг юз берганлигидан афсусланишини ҳам шу ибора орқали ифодалаяпти.

3. Фраземалашган ибораларнинг омонимлик хусусиятлари

Мазкур иборалар ичида ўзаро омонимлик хусусиятларига эга бўлган иборалар ҳам учрайди. Масалан: *бу яқин ўртада* иборасида шундай хусусият бор. Бу ибора бир ўринда жой, ўрин маъноларини ифодалайди: *Кейин бу яқин ўртада хавотир оладиган ҳеч кимса йўқлигига ишонди, шекилли* (Ў.Усмонов).

Бошқа ўринда эса шу ибора пайт маъносини ифодалайди: *Иккинчидан, ҳеч нарсага қарамас ва энг муҳими – бу яқин ўрталарда газеталарда чиқмаган янги фактлар асосида сўзлар эди* (Ў.Усмонов).

4. Фраземалашган ибораларнинг синонимлик хусусиятлари

Бу иборалар ўртасида ўзаро синонимия қаторларини ҳосил қиладиган иборалар ҳам мавжуд. Бу иборалар ўзаро маъно жиҳатидан бир-бирларига яқин бўлади. Мазкур иборалар қуйидаги синонимия қаторларини (гуруҳларини) ташкил қилади:

1) *биров у дейди, биров бу дейди; билган ундоқ дейди, билмаган бундоқ дейди;*

2) *ундоқ десам, бундоқ деди - бундоқ десам ундоқ деди; у десам, у деди, бу десам, бу деди.*

3) *у энгидан кириб бу энгидан чиқмоқ; у ёғидан ўтиб, бу ёғидан ўтиб;*

4) *у ёғини сўрасангиз; у ёғини суриштирсангиз;*

5) *у киши; у зот.*

5. Фраземалашган иборалардаги вариантдорлик хусусияти

Вариантдорлик хусусияти бу иборалар ўртасида жуда кенг тарқалган бўлиб, деярли ҳар бир ибора турли кўринишда ифодаланиши мумкин. Бундай пайтларда улардаги бирлик-кўплик, шахс-сон, келишиқ каби формалар ўзгариб, турлича бўлиб келиши мумкин: *Шуни*

айтинг/шуни айтаман, бундай қараса/бундай қарасам, ундан нари/ ундан нарига, у айтган/унча айтатурган.

Баъзан юкламаларнинг иштирок этиш-этмаслиги ҳам бу иборалардаги вариантдорликка таъсир қилади: *Буни қаранг/буни қарангки, шуни айтаман/ шуни айтаман-да* ва ҳ.

Шундай қилиб, мазкур ибораларда фразеологик ибораларга ҳос кўпгина хусусиятлар (кўчма маъно, синонимия, омонимия, кўп маънолилик, вариантдорлик) мавжудлигини ҳисобга олсак, буларнинг фразеологик иборалар жумласига кирувчи тил бирликлари эканлиги маълум бўлади.

II боб юзасидан хулосалар:

1. Кўрсатиш олмошлари ёрдамида ҳосил қилинадиган сўз шаклларида ҳам кўрсатиш олмошларининг функционал-семантик хусусиятлари устун бўлади.

2. Ясама формалар дейктик жиҳатдан *узоқ-яқинлик, олдин-ҳозир, таниш-нотаниш, ажратиш-ажратмаслик* семалари асосида ўзаро зиддият ҳосил қилади. Бунда *-дай* кўшимчаси билан ясалган формалар фаол, *-ча* кўшимчаси билан ясалган формалар кам қўлланади.

3. Ясама формаларнинг анафорик қўлланиши туб кўрсатиш олмошларининг анафорик қўлланишига ўхшаш бўлиб, улар ҳам контакт ва дистант, реализатор иштирок этадиган ва этмайдиган турларга бўлинади. Бундаги дейктик белгилар ва реализаторлар ҳам таркибий ва семантик турларга ажратилади. Дейктик белги ва реализатор ўртасидаги муносабатлар ҳам турличадир.

4. Ясама формаларнинг катафорик амаллари ҳам туб кўрсатиш олмошлариникига ўхшаш бўлиб, фарқи шундаки, ясама формалар реализаторга ишора қилиш билан бирга белги ва миқдор жиҳатидан ўхшатиш, чоғиштириш функцияларини ҳам бажарадилар.

5. Ясама формалар ҳам туб кўрсатиш олмошларига ўхшаб кучайтириш, таъкид, аниқлаштириш, беписандлик, ноаниқлик, “оддийлик”, камлик каби коннотатив маъноларни ифодалайди.

6. Туб кўрсатиш олмошлари ва улардан ясалган ясалмалар фраземалашган бирикмаларни ҳосил қилишда иштирок этади. Бу бирикмалар кўп маънолилик, синонимик, омонимик ва вариантлилиқ жиҳатдан турли хусусиятларга эгадир.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Тадқиқот кўрсатиш олмошлари, умуман, олмошлар мустақил сўз туркумлари ўрнида шунчаки алмашиб келадиган оддий сўзлар гуруҳи бўлмасдан, уларнинг ҳам ўзига хос функционал-семантик хусусиятлари мавжудлигини кўрсатди.

2. Бошқа мустақил сўз туркумлари номлаш амалига (функциясига) эга бўлса, кўрсатиш олмошлари ишора қилиш (дейктик) амалига ва шу амалдан келиб чиқадиган анафорик ва катафорик амалларга эга.

3. Кўрсатиш олмошлари хурмат, беписандлик, ўта салбий, сўқиш, таъкид, ноаниқлик каби устама - қўшимча (коннотатив) маъноларга ҳам эга.

4. Кўрсатиш олмошлари асосида ҳосил қилинадиган ясама формалар дейктик, анафорик ва катафорик жиҳатдан бир хил қолипда таҳлил қилинади. Бу формалар ҳам кўрсатиш олмошларига хос бўлган кучайтириш, таъкид, аниқлаштириш, беписандлик, ноаниқлик, "оддийлик", камлик каби коннотатив маъноларга эга.

5. Фраземалашган бирикмаларни ҳосил қилишда кишилиқ, сўроқ ва кўрсатиш олмошлари иштирок этиб, кўрсатиш олмошлари ва унинг ясалмалари иштирок этадиган бирикмалар кўпроқ учрайди. Бу фраземалашган бирикмаларни фраземаларга қўйилган талаблар асосида таҳлил қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент: Изд-во АН Уз-н, 1960. 128 с.
2. Абдурахманов Ф.А., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 208 б.
3. Аранин В. Д. Николай Константинович Дмитриев. М.: МГУ, 1972. 88 с.
4. Арсланова Ф. И. Функции союзов и союзных слов в сложноподчинённом предложении с объективным придаточным в русском и узбекском языках. Ташкент, 1970. 166 с.
5. Асқарова М.А. Кўрсатиш оллошларининг баъзи хусусиятлари ҳақида // Тилшунослик масалалари. Тошкент, 1970. 45-56-бетлар.
6. Асқарова М.А. Оллошлар ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. № 4. 27-30-бетлар.
7. Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўшма гаплар. Тошкент: Фан, 1960. 134 б.
8. Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек тилида эргашини формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966. 157 б.
9. Атаев Б.М. Сравнительный анализ местоимений аваро-андоцезских языков. Автореф. дис... канд. филол. наук. Махачкала, 1985. 16 с.
10. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1969. 608 с.
11. Ашнин Ф.Д. Принципы дифференциации турецких указательных местоимений // Вопросы языкознания, 1958. № 2. С. 101-108.
12. Ашнин Ф.Д. Принципы дифференциации туркменских указательных местоимений // Труды института языка и литературы АН Туркм-н. Выпуск II. Ашхабад, 1957. С. 68-81.
13. Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в туркменском, азербайджанском и турецком языках. Автореф. дис... канд. филол. наук. М., 1958. 24 с.
14. Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках // Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. 1958. С. 417-434.
15. Аҳмедов А. Ҳозирги ўзбек тилида АНА ва МАНА сўзлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. № 2. 22-25-б.

16. Безруков В.И. О некоторых спорных положениях учения о местоимении // Учёные записки Тюменского ГПИ. Современный русский язык и диалектология. Сборник № 30. Выпуск №4. 1966. С. 150-159.
17. Боржаков А. Туркмен тилинде горкезде чалышмасы // Известия АН Турк-н. Ашхабад, 1962. С. 59-69.
18. Булаховский Л.А. Местоимение как предмет синтаксического анализа и школьного усвоения // Русский язык в школе, 1958. № 4. С. 30-36.
19. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.-Л., 1947. 306 с.
20. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков. М.: Наука, 1974. 204 с.
21. Вольф Е.М. Местоимения в иберо-романских языках. Автореф. дис... докт. фил. наук. М., 1974. 48 с.
22. Гайдаржи Г.А. Способы подчинения типы придаточных предложений в гагаузском языке // Сов-ская тюркология. Баку, 1971. № 3. С. 43-59.
23. Гвоздев А.Н. Местоимение // Учёные записки Куйбышевского ПЛИ. 1955. Вып. 13. С. 45-49.
24. Гетманова А.Д. Логика. М.: Высшая школа, 1986. 288 с.
25. Грамматика хакасского языка. М.: Наука, 1975. С. 314.
26. Даибова К.Х. Местоимение – один из компонентов фразеологического оборота кумыкского языка // Местоимения в языках Дагестана. Махачкала, 1983. С. 123-128.
27. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: АН СССР, 1948. 276 с.
28. Дмитриев Н.К. Морфология кумыкского языка // Строй тюркских языков. М., 1962. С. 294 - 344.
29. Дмитриев Н.К. Наречие места в турецком языке // Строй тюркских языков. М., 1962. С. 22-26.
30. Дмитриев Н.К. Об указательных местоимениях в османском языке // Строй тюркских языков. М., 1962. С.19-21.
31. Зарецкий А.И. О местоимении // Русский язык в школе. 1940. № 6. С. 16-22.
32. Иброхимов С., Раҳмонов М. Ўзбек адабий тилининг имло луғати. Тошкент: Фан, 1956. 244 бет.
33. Иванова А.Н. Слово "это" в письменной и устной речи // Русский язык в школе. 1982. С. 80-86.

34. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 256 бет.
35. Исаченко А.В. О синтаксической природе местоимений // Проблемы современной филологии. К 70-летию академика В.В. Виноградова М., 1965. С. 159-166.
36. Исламов М.И. Происхождение и структура некоторых сложных форм указательных местоимений (на материале диалектов и говоров азербайджанского языка) // Советская тюркология. Баку, 1973. С. 37-45.
37. Исхаков Ф.Т. Местоимение // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. М., 1965. С. 208-262.
38. Изысканный дар тюркскому языку // Грамматический трактат XIV в. на арабском языке. Ташкент: Фан, 1978. 452 с.
39. Калинин А.И. Указательное местоимение "тот", "такой" в главной части сложного предложения с придаточным определительным // Учёные записки Тюменского ГПИ. Современный русский язык и диалектология. Сборник 30. Вып. 4. 1966. С. 24-37.
40. Камол Ф. Кўшма гапларга доир масалалар. Тошкент: Фан, 1955. 64 б.
41. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972. 192 с.
42. Кирпичникова Н.Ф. Бессоюзные сложные предложения, в которых вторая часть поясняет одно из слов в первой части // Русский язык в школе. 1956. № 6. С. 30-35.
43. Кирпичникова Н.В. О способах объединения предложений в связной речи // Русский язык в школе. 1960. № 5. С. 34-38.
44. Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва олмош. Тошкент: Фан, 1983. 20 б.
45. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М. -Л., 1941. 312 с.
46. Кононов А.Н. О прономинализации в турецком языке // Вопросы грамматики и истории тюркских языков. М., 1958. С. 169-186.
47. Кононова А.А. Структура, значение и функционирование фразеологических единиц с фразообразующим компонентом-местоимением /модели: предлог+местоимение", "местоимение + местоимение" с предлогами или без них/ Автореф. дис... канд.филол.наук. М. -Л., 1974. 14 с.
48. Котвич В. Исследования по алтайским языкам // Издательство иностранной литературы. М., 1962. С.139-181.
49. Курбанова М.А. Указательные местоимения в азербайджанском языке. Автореф. дис... канд.филол. наук. Баку, 1987. 22 с.

50. Мадраҳимов И. С. Ўзбек тилида сўзнинг серкирралиги ва уни таснифлаш асослари. Филол. фанлари номзоди дис... автореферати. Тошкент, 1994. 26 б.
51. Майтинская К.Е. К происхождению местоименных слов в языках разных систем // Вопросы языкознания. М., 1966. С.15-25.
52. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Наука, 1969. 312 с.
53. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1987. 272 с.
54. Матгазиев А. История развития подчинительных союзов в узбекском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1966. 26 с.
55. Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1978. 22 с.
56. Меновщиков Г.А. Указательные местоимения в эскимосском языке // Вопросы языкознания. М., 1955. № 1. С.18-23.
57. Мирзаев М., Усманов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978. 256 б.
58. Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк / XI аср ёзма ёдгорликлари асосида/. Тошкент, 1959. 240 б.
59. Муҳамедов С. Олмошларнинг лексик-морфологик структура-сининг статистик анализи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. № 3. 49-50-б.
60. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. Ташкент: Фан, 1989. 192 с.
61. Низомиддинова С. Кўрсатиш олмошлари ҳақида // ТошДУ илмий асарлари. 1975. 475-чиқиши, 23-25-б.
62. Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент: Фан, 1992. 296 б.
63. Озерская В.П. Изучение морфологии на синтаксической основе. М.: Просвещение, 1989. 224 с.
64. Падучева Е.М. Высказывание и её соотнесённость с действительностью. М.: Наука, 1985. 272 с.
65. Паранжи Ф.Л. Местоимения в письменных памятниках азербайджанского языка/XIV-XIX вв./ Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1978. 20 с.
66. Петрова О.В. Местоимение в системе функционально-семантических классов слов. Воронеж, 1989. 160 с.
67. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Учпедгиз, 1956. 512 с.

68. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка: Фонетика и морфология. М., 1964. 264 с.
69. Покровская Я.Л. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. М.: Наука, 1978. 202 с.
70. Поцелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений /материалы к истории туркменского языка. Ашхабад, 1957. 27 с.
71. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. Ташкент: Фан, 1989. 92 с.
72. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик лугати. Тошкент: Қомуслар Бош тахририяти, 1992. 382 б.
73. Ревзин И.И. Некоторые средства выражения противопоставления по определённости в современном русском языке//Проблемы грамматического моделирования. М.: Наука, 1973. С. 121-125.
74. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Просвещение, 1967. 544 с.
75. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1965. 196 с.
76. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Кахҳор "Синчалак" повести тилининг частотали лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1986. 172 б.
77. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис сложного предложения в татарской разговорной речи//Семантика и функционирование синтаксических единиц. Казань, 1983. С. 96-103.
78. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. 768 с.
79. Селиверстова О.Н. Местоимение в языке и речи. М.: Наука, 1988. 152 с.
80. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.Э. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986.
81. Современный русский язык /под редакцией В.А.Белошапковой. М.: Наука, 1989. 800 с.
82. Суяров И. Местоимение в узбекском литературном языке: Автореф. дис... канд. филол.наук. Самарканд, 1965. 22 с.
83. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Лексикология. Фонетика. Морфология. Тошкент: Ўзбекистон, 1992. 400 б.
84. Тухсанов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи/ замена и повтор/. Автореф. дис... канд. филол. наук. Бухара-Андижан, 1987. 22 с.

85. Умаров А. Структура и средства связи частей сложных предложений в русском и каракалпакском языках. Ташкент: Фан, 1985. 166 с.
86. Усмонов Қ. XI-XIV аср обидалари тилида олмошлар// Адабиёт-шунослик ва тилшунослик масалалари. Тошкент, 1975. 205-207-б.
87. Федулова Л.А. Семантико-грамматические функции местоимения "это"// Русский язык в школе. 1954. № 1. С.24-27.
88. Халилов А.А. Синтаксическая роль указательных и вопросительных местоимений в азербайджанском и татарском языках. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1975. 28 с.
89. Чернышова А.Ю. Частица "так" в бессоюзных сложных предложениях с распространительным значением// Семантика и функционирование синтаксических единиц. Казань, 1983. С.115-120.
90. Шалекенова М. Местоимение в современном каракалпакском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Нукус, 1970. 20 с.
91. Шанский Н.М., Быстрова Е.А., Зимин В.И. Фразеологические обороты русского языка. М.: Русский язык, 1988. 392 с.
92. Шомақсудов А., Расулов И., Кўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 248 б.
93. Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. Тошкент, 1978. 144 с.
94. Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке/XV-XVI вв./ Ташкент: Фан, 1991. 148 с.
95. Янко-Триницкая Н.А. Семантика указательных местоимений// Русский язык в школе. 1982. № 2. С.74-79.
96. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. 1-қисм. Тошкент: Фан, 1975. 540 б.
97. Ўзбек тили грамматикаси: Синтаксис. 2-қисм. Тошкент: Фан, 1976. 560 б.
98. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М.: Русский язык, 1981. 632 б.
99. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М.: Русский язык, 1981. 715 б.
100. XII-XIV асрлар туркий ёзма ёдгорликлари тили. Тошкент, 1986. 288 б.
101. Кўчқортюев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент: Фан, 1977. 168 б.
102. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 256 б.

103. Ҳақимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик-прагматик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди дис... автореферати. Тошкент, 1993. 28 б.

104. Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. Тошкент, 1989. 112 б.

105. Ҳозирги замон ўзбек тили. Лексикология. Фонетика. Графика ва орфография, морфология/Ф.Камол таҳрири остида. Тошкент: Фан, 1957. 528 б.

106. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Фонетика. Лексикология. Морфология. Тошкент: Фан, 1966. 392 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I боб. ТУБ КЎРСАТИШ ОЛМОШЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	12
1-§. Туб кўрсатиш олмошларининг дейктик амаллари (функциялари).....	16
2-§. Кўрсатиш олмошларининг анафорик амалларда қўлланилиши	27
3-§. Туб кўрсатиш олмошларининг катафорик амаллари (функциялари).....	47
4-§. Туб кўрсатиш олмошларининг коннотатив маънолари	51
5-§. Туб кўрсатиш олмошларининг жуфт ва такрорланган ҳолда ифода- лаган маънолари	57
II боб. КЎРСАТИШ ОЛМОШЛАРИ ЁРДАМИДА ҲОСИЛ ҚИЛИНА- ДИГАН СЎЗ ШАКЛЛАРИ ВА БИРИКМАЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ- СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	60
1-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ҳосил қилинадиган формаларнинг дейк- тик амаллари	61
2-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ҳосил қилинадиган формаларнинг ана- форик амаллари.....	65
3-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ясалган сўз шаклларининг катафорик амаллари	75
4-§. Кўрсатиш олмошлари асосида ясалган сўз формаларининг коннотатив (ёрдамчи) маънолари.....	86
5-§. Кўрсатиш олмошлари иштирокида ҳосил қилинадиган фраземалашган бирикмаларнинг семантик хусусиятлари.....	91
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	99
ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	100

*Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Мухаррир: *А. Шаропов*
Мусахҳиҳ: *М. Саидова*
Компьютерда саҳифаловчи: *И. Мусабоев*

Нашриёт рақами: 3-88. Босишга рухсат этилди: 18.05.2009.
Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆ Офсет босма. Офсет қоғози. Ҳисоб-нашриёт т. 7,0
Шартли босма т. 6,75. 33-буюртма.
100 нусхада. Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

Босмаҳона манзили: ООО «ИПАК YO'LI POLIGRAF»
100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.